

Pražská vysoká škola psychosociálních studií

Pohřební rituály

Navazující magisterské studium, obor: Sociální práce se zaměřením na komunikaci a aplikovanou psychoterapii, kombinovaná forma studia

Bc. Lenka Karchutová

Vedoucí diplomové práce : PhDr. Martin Soukup, Ph.D.

Praha 2012

Prague college of psychosocial studies

The funeral rites

Social work with orientation to communication and applied psychotherapy

Bc. Lenka Karchutová

The Diploma Thesis Work Supervisor: PhDr. Martin Soukup, Ph.D.

Prague 2012

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila pouze uvedené prameny a literaturu. Též souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna veřejnosti pro účely výzkumu a studia.

V Praze dne 25.8.2012

.....

Poděkování

Děkuji panu PhDr. Martinovi Soukupovi, Ph.D. za jeho připomínky a pomoc při psaní této práce.

Děkuji panu Josefu Rachůnkovi za podporu a pomoc při psaní této práce.

Děkuji paní Martině Špíkové, panu R.D. Jiřímu Kusému a panu Mgr. Janu Honzíkovi za poskytnutí rozhovorů.

Anotace

Předmětem předkládané práce jsou pohřební obřady v současné společnosti. Vybrané téma zpracovávám z hlediska jeho historie i z pohledu současného stavu vědomostí, porovnávám a analyzuji dostupné literární prameny. Mapuji současné trendy a zachycuji je v jejich měnícím se vývoji. Jádrem studie je rozbor pohřebních zvyklostí v České republice, jenž je proveden podle Van Gennepovy kategorizace přechodových rituálů na rituály odlučovací, pomezí a slučovací. Mým cílem je popis a analýza současných pohřebních rituálů v jejich historickém, kulturním, náboženském i psychologickém kontextu.

Klíčová slova:

Smrt, umírání, pohřeb, rituál, obřad, pohřbívání, hospic, zármutek, ztráta, truchlení.

Abstract

The submitted work focuses on funeral rites in contemporary Czech society. I map the main trends and depict their evolution. The core of the study is an analysis of burial rites according to the Van Gennep's scheme of rites of passage: segregation, transition and introduction to a new social role. I aim to describe and analyze the present form of funeral ceremonies in their historic, cultural, religious and psychological context.

Key words:

Death, dying, burial, ritual, ceremonie, burying, hospice, sorrow, loss, mourn.

Obsah

Úvod	1
1. Úvod do problematiky	3
2. Postoje ke smrti a pohřební ritus v dějinné perspektivě	9
2.1. Nejranější historie	9
2.2. Smrt a umírání ve středověku	13
2.3. Smrt a umírání v novověku	18
2.4. Proměny ve 20. století	22
3. Smrt, umírání a pohřby v sekularizované společnosti	25
3.1. Smrt a umírání v pohledu soudobých autorů	25
3.2. Smrt v sekularizované společnosti	28
3.3. Pohřební rituály v současnosti	31
3.4. Výzkumy v oblasti umírání a pohřebních rituálů	40
4. Zákon o pohřebnictví	43
4.1. Nakládání s mrtvým tělem	43
4.2. Pohřebiště	45
5. Pohřeb jako přechodový rituál	46
5.1. Přechodové rituály	46
5.2. Trojfázové schéma pohřebního rituálu	49
5.3. Rituály odloučení	51
5.4. Rituály pomezí	52
5.5. Pohřební obřad	55
5.6. Rituály slučovací	58

6. Psychologické aspekty pohřebního rituálu	60
6.1. Zármutek a období truchlení po pohřbu	62
7. Smrt, umírání a pohřební obřad očima odborníků	67
7.1. Rozhovor s Martinou Špinkovou	67
7.2. Rozhovor s R.D. Jiřím Kusým	70
7.3. Rozhovor s Mgr. Janem Honzíkem	73
Závěr	76
Seznam literatury a jiných pramenů	77

Úvod

Smrt je mystériem; je nedefinovatelná, neproniknutelná, záhadná. Je nejzažší hranicí lidského života. Nelze ji prozkoumat ani zúčastněně pozorovat, dokud ji my sami neprožijeme. Neexistuje obecná shoda v tom, co smrt znamená, co představuje, ani v tom, kdy nastává okamžik smrti. Názory na smrt jsou kulturně rozmanité stejně tak jako zvyky a rituály, které souvisí s nakládáním s mrtvými těly.

Předmětem předkládané práce jsou pohřební obřady v současné společnosti. Vybrané téma zpracovávám z hlediska jeho historie i z pohledu současného stavu vědomostí, porovnávám a analyzuji dostupné literární prameny. Mapuji současné trendy a zachycuji je v jejich měnícím se vývoji. Jádrem studie je rozbor pohřebních zvyklostí v České republice, jenž je proveden podle Van Gennepovy kategorizace přechodových rituálů na rituály odlučovací, pomezí a slučovací. Mým cílem je popis a analýza současných pohřebních rituálů v jejich historickém, kulturním, náboženském i psychologickém kontextu.

Po vymezení základních pojmů v první kapitole se ve druhé kapitole zabývám vývojem postojů ke smrti a pohřbívání. Popisuji nejstarší dochované dějiny lidstva, které jsou nám známy z archeologických nalezišť. Poté se věnuji dějinám křesťanské středověké Evropy, popisují, jak lidé v té době smrt vnímali a jak vypadal tehdejší pohřební rituál. Následují dějiny novověké, kdy se postupně začínal měnit pohled na smrt a umírání. Po barokním období, které bylo smrtí doslova posedlé, následovalo osvícenství a s ním příklon k rozumu, který přinesl i četné lékařské objevy, které umožnily prodlužovat délku života. S možnostmi, které nová doba přinesla, mění lidé svůj postoj k umírání, smrti i posmrtnému životu. Samotný pohřební obřad, který se utvářel pod vlivem křesťanství a jeho symboliky, se příliš neměnil až do 19. století. Teprve průmyslová revoluce a s ní spjatá urbanizace přetváří přístup lidí ke smrti. Pozvolna mizí lidové tradice a obyčeje. Smrt se postupně institucionalizuje a pohled na umírajícího či mrtvého člověka přestává být záležitostí, která je součástí života. Ve 20. století dochází k výrazným změnám ve vývoji pohřebních obřadů. Začíná převládat pohřeb žehem namísto pohřbu do země a celý průběh obřadu se zjednodušuje. Tento trend, který prochází celým stoletím, se postupně zesiluje a ústí v 21. století v narůstající počet pohřbů bez obřadu, a to převážně ve městech.

Ve třetí kapitole nejprve shrnuji myšlenky zahraničních i českých autorů, kteří publikovali práce o dané problematice. Mnoho z nich se shoduje v tom, že smrt je v současné společnosti tabuizována a odsouvána na okraj společnosti, za zdi institucí. Důsledky a společenský kontext současné podoby umírání jsou předmětem následující podkapitoly, která

se zabývá daným tématem v celkovém dobovém pohledu sociologů a některých filosofů, zejména pak Heideggera. Druhá polovina třetí kapitoly je již věnována tématu pohřebních obřadů v jejich současné podobě. Mapuji současný stav v České republice pomocí všech mně dostupných zdrojů. Zmíněny jsou i relevantní výzkumy, které ilustrují současnou situaci v číslech, terénní výzkumy pak dokreslují detailní vzhled do konkrétní problematiky.

Čtvrtá kapitola poskytuje pohled na současné právní normy v oblasti pohřebnictví, zejména zákon o pohřebnictví z roku 2001. Tyto normy ovlivňují průběh pohřebních obřadů, jak je patrné z analýzy, jež je předmětem páté kapitoly. Při rozboru přechodových rituálů podle trojfázového schématu lze zjistit, že největším významem je v současné době obsazen samotný pohřební obřad, který lze považovat za rituál odlučovací. Přípravy, jež pohřbu předcházejí, jsou většinou v kompetenci pohřebních služeb. Pro pozůstalé je pomezí období naplněno chystáním pohřbu, které se ale namísto tradičních obyčejů skládá převážně ze zařizování a jednání administrativního charakteru. Za rituál slučovací lze považovat pohoštění po pohřbu, které mívá v městských podmínkách komorní charakter. Po hostině vstupují pozůstalí opět do fáze pomezí, ovšem tato fáze nemá v současné době pevný časový rámec ani není nijak vymezena společenskými pravidly.

V předposlední kapitole poukazuji na význam rituálů v psychologickém kontextu a popisují prožívání těch, kterým někdo zemřel. Pozůstalým je třeba věnovat pozornost, protože se v důsledku tabuizace smrti často dostávají do situací, kdy se jich ostatní straní či se s nimi ostýchají anebo bojí hovořit. Prostor, který se uvolnil absencí některých rituálů ve zmíněných etapách, nyní zaplňuje idea poradenství pro pozůstalé.

Práci uzavírají tři nestrukturované rozhovory s odborníky z oblastí, které se dotýkají zkoumané tematiky: Martinou Špinkovou, ředitelkou hospice Cesta Domů, dále s R. D. Jiřím Kusým, farářem římskokatolické farnosti v Nuslích a s Mgr. Janem Honzíkem, terapeutem, zakladatelem centra Lávká, které mj. nabízí terapeutické služby umírajícím či pozůstalým.

Důvodů pro výběr tématu mé práce bylo několik. Především svou práci považuji za průpravu na dobrovolnickou činnost v hospici Cesta Domů a k další práci, které bych se v budoucnosti ráda věnovala. Dále se domnívám, že tato tematika nebyla takto uceleně zpracována z pohledu, kterým ji nahlížím. V neposlední řadě považuji toto téma za dobré a užitečné pro zamyšlení nad svou vlastní smrtelností. Nabyla jsem při jeho zpracování informace a postoje, které se mohou stát zdrojem inspirace pro ty, se kterými se setkám na životní cestě.

1. Úvod do problematiky

Smrt

Velký lékařský slovník definuje smrt jako „stav, kdy u člověka dochází k nezvratným změnám v mozku, při nichž nastane selhání funkce a zánik center řídicích krevní oběh a dýchání. (...) Zánik jedince, u něhož vymizí známky života a jeho funkce.“¹

V medicínsko-právní problematice se rozlišuje smrt jistá a nejistá. Za jistou smrt se považuje prokázání smrti EKG vyšetřením či EEG a angiografickým vyšetřením.²

Pro filosofii je smrt „přirozený konec života živé bytosti“. Člověk si je, na rozdíl od jiných živých organismů, vědom své smrtelnosti. Poznání smrti bylo již od dob velkých antických filosofů jedním z cílů filosofie.³

Smrt ovšem stále zůstává vědecky obtížně uchopitelným fenoménem, protože veškeré bádání je možné pouze z hlediska vnější perspektivy; neumožňuje žádné zúčastněné pozorování. Je neproniknutelná, nepředstavitelná, a tak ji lze stěží definovat. Každá představa smrti naráží na základní logický problém - žádný systém si nedokáže bezrozporně představit svůj vlastní konec.⁴ Smrt je jedním z nejvýznamnějších zdrojů náboženské inspirace a reflexe. Podle Malinowského je naše smrtelnost primárním zdrojem náboženství.⁵ Náboženství jí dává význam (obsah), ale také rituální formu chování, ve které je uváděn tento obsah do praxe.

V kulturním kontextu neexistuje jasná shoda, kdy smrt nastává, ani co smrt je. Definice okamžiku smrti byla a je ve většině kultur spojena s náboženskou vírou. Některé kultury věří, že smrt nastane až v okamžiku rozkladu či zničení těla. Hindové jsou přesvědčeni, že smrt nastává v okamžiku, kdy lebku spálí žár pohřební hranice. V Íránu či Tibetu jsou mrtvá těla dávána k dispozici dravým ptákům a zcela mrtvý je člověk, jehož tělo je obráno na kost. Na jednom z indonéských ostrovů, Sulawesi, je mrtvý zabalen do speciálních látek a jeho tělo je stále přítomno v domě rodiny, kde bydlel. Teprve až je tělo rozloženo, jsou ostatky pohřbeny.⁶ V evropské kultuře je okamžik smrti definován biologickým procesem zániku života, jak je uvedeno ve výše zmíněných definicích.

¹ VOKURKA, M. aj. *Velký lékařský slovník*, 2005, s. 836.

² ŠTEFAN, J. a MACH, J. *Soudně lékařská a medicínsko-právní problematika v praxi*, 2005.

³ *Malá československá encyklopedie*. 1984-1987, s. 714 – 715.

⁴ MACHO IN ASSMANN, J. *Smrt jako fenomén kulturní teorie: obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. 2003, s. 71.

⁵ MALINOWSKY in ŘÍČAN, P. *Psychologie náboženství*. 2002.

⁶ KERRIGAN, M. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. 2008.

V mnoha kulturách představuje smrt vyvrcholení lidského života ve smyslu sociálním i metafyzickým.⁷

Téma smrti je předmětem pozornosti mnoha vědních oborů. Thanatologie pojímá smrt interdisciplinárně, shromažďuje informace související s touto problematikou. Samostatným oborem je potom lékařská thanatologie, jejímiž tématy jsou nejčastěji eutanázie - průběh umírání a péče o umírající (paliativní medicína). Antropologie se zajímá o kontext smrti v rámci kulturního srovnání, jak členové dané kultury fenomén smrti pojmají, prožívají, jaké způsoby jednání jsou s ním spojené, včetně rituálních praktik. Sociologii zajímá smrt jako společenský jev. Zkoumá, jak se konkrétní společenství vypořádává se smrtí a naopak jak způsoby umírání a pohřbívání ovlivňují společnost. Psychologie se zabývá strachem ze smrti jako impulzem pro myšlení, cítění a jednání člověka.

Pohřbení, pohřeb

Podle zákona o pohřbívání, který vstoupil v platnost v roce 2002, se jedná o „*uložení lidských pozůstatků do hrobu nebo hrobky na veřejném nebo neveřejném pohřebišti nebo jejich zpopelnění v krematoriu.*“⁸

„*Pohřbíváním rozumíme především ukládání mrtvého těla do hrobu, pohřbem pak souhrn společenských, případně náboženských úkonů, které souvisejí s pochováním mrtvého těla.*“ V pohřebních rituálech lze pozorovat, jaký význam měla smrt pro danou kulturu a jakou roli při tom sehrávala víra či nevíra v posmrtný život.⁹

Podoby pohřbívání v historii byly velmi různorodé. Mrtvé tělo bylo ukládáno do země (hrobu), do budovy (hrobky) nebo bylo odevzdáno ohni (pohřební hranici, krematoriu), vodě (mořské vodě, či v Indii řece Ganze). V Tibetu je stále praktikován vzdušný pohřeb, kdy je tělo rozčtvrceno a podáno supům. Podle místa uložení hovoříme o tzv. inhumaci, při kremaci o incineraci, při uložení do vody o immesi. Zabránění rozkladným procesům se děje při mumifikaci.¹⁰ Pohřeb je obřad, při kterém jsou lidské pozůstatky ukládány na místo určení.

V dějinách smrti zahrnovaly techniky pohřebních obřadů dvě opačné strategie nakládání s tělem: strategii zpomalení nebo zastavení procesu rozkladu, tedy konzervace,

⁷ LINHART, J. a VODÁKOVÁ, A. aj. *Velký sociologický slovník*. 1996.

⁸ Zákon č. 256/2001 sb., § 2, písmeno c.

⁹ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. 2000, s. 113.

¹⁰ MALINOVÁ, L. *Kultura a smrt. Kulturně - antropologická studie prostředí smrti a umírání*. 2002.

nebo naopak urychlení rozkladu těla, například kremace. Tento proces je považován za převedení materiálního obrazu do obrazu kulturního.¹¹

Smyslem pohřebních obřadů je upravit vztah mezi duchem zemřelého a pozůstalými, doprovázet ducha zemřelého, a tak mu zajistit blaženost. V současné době tkví význam pohřbu především v akceptaci ztráty a sehrává podstatnou úlohu v procesu zármutku.¹²

V České republice se běžně provádějí tři typy pohřbu: zpopelnění bez obřadu, zpopelnění s obřadem a pohřeb uložením do země. Při pohřbu bez obřadu není proveden smuteční ceremoniál, popel se předává pozůstalým po zpopelnění. V případě zpopelnění s obřadem se pohřební ceremoniál skládá z následujících fází: rozloučení s mrtvým v předsálí obřadní síně – slavnostní rozloučení v obřadní síni – smuteční pohoštění. Při církevním pohřbu může proběhnout rozloučení místo obřadní síně v kostele. V případě církevního pohřbu inhumací probíhá smuteční obřad v kostele, následně se procesí vydá na hřbitov, kde se koná rozloučení nad rakví s proslovy. Když je hřbitov jinde než kostel, pohřební služba zajišťuje převoz rakve z kostela na hřbitov. Následuje taktéž smuteční hostina. (Druhy pohřebních obřadů v ČR)

Kultura

Pro potřeby této práce lze uvést antropologickou definici. Současná antropologie pojímá kulturu jako „... systém idejí, sociokulturních regulativů a artefaktů, který nutí členy určité společnosti jednat, myslet a vlastnit způsobem, který si lidé osvojují procesem enkulturace.“¹³

Studovat kulturu skrze prizma antropologického konceptu znamená studovat způsob života, který je typický pro určitou společnost. Pojetí kultury, které nemá hodnotící (axiologickou) funkci a díky němuž lze klasifikovat a popsat různá společenství v čase a prostoru podle jejich zvláštních kulturních prvků, se prosadilo zejména v sociální a kulturní antropologii, archeologii, etnografii, etnologii, kulturologii, sociologii i psychologii.¹⁴

Z pohledu křesťanské teologie lze uvést definici Jana Pavla II., který klade důraz na humanitu, lidské myšlení a mravní jednání: „Kultura existuje pouze skrze člověka, díky člověku a pro člověka. Je celkem lidské aktivity, lidské inteligence a emocí, otázkou lidského tázání se, lidských zvyků a etiky. Kultura je pro člověka natolik přirozenou, že se lidská

¹¹ MACHO IN ASSMANN, J. *Smrt jako fenomén kulturní teorie: obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. 2003.

¹² HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. 2000.

¹³ SOUKUP, M. *Kapitoly ze sociální a kulturní antropologie*, s. 13.

¹⁴ SOUKUP, V. *Antropologie: teorie člověka a kultury*. 2011.

přirozenost může jevit jediné v kultuře.“ Podstata kultury náleží ke člověku, bez něhož by vůbec neexistovala, a proto spočívá v životě a smrti, ve smrtelnosti každého z nás.¹⁵

Rituál, ritus, obřad

Rituál je fenomén provázející lidstvo již od jeho počátků. Na základě archeologických nálezů můžeme datovat první nálezy související s rituálním chováním do doby pozdního paleolitu. Rituálem (podle latinského *ritualis*: týkající se ritu, obřadný) je nazýván souhrn předem daných úkonů, slovních formulací a gest, jenž jsou formálně závazné, provádějí se opakovaně za určitým účelem a vyznačují se symbolickým obsahem. Může mít charakter náboženský i světský.¹⁶

Encyklopedie Britannica (1771) definuje anglický termín *ritual* jako „*knihu, podle níž se řídí pořadí a způsob, které je třeba dodržovat při slavení náboženských slavností, a jako slavení bohoslužby v nějakém konkrétním kostele, diecézi, řádu a podobně*“¹⁷, zatímco slovo *rite* označuje „*konkrétní způsob slavení bohoslužby v této či jiné zemi.*“¹⁸

Podle encyklopedie Diderot¹⁹ je *rituál* a *obřad* synonymem, nebo je rituál ve srovnání s obřadem složený z více úkonů.

Slovem *ritus* se rozumí část náboženského rituálu, který vychází z liturgie či z ústní tradice. V naší kultuře se často užívá ve spojení s křesťanskou liturgií.²⁰

Základem pro rituály byly mytologie původních kultur. Některé mýty, které plnily světonázorovou funkci v původních kulturách, se v praxi skrze rituály realizovaly. Rituály úzce souvisely s mýty, vznikaly jako zpodobnění mýtického děje a příběhy analogicky vysvětlovaly to, co se odehrávalo během rituálů. Je třeba podotknout, že u některých rituálů ale tato souvislost s mýtem prokázána nebyla.

Archaické kultury pojímaly čas cyklicky, měl koncepci kruhu. Podle Eliadeho²¹ měl v archaických kulturách každý rituál svůj božský vzor, archetyp. Rituálem se zpřítomňovala původní významná událost stvoření světa, která se odehrála na počátku věků (*in illo tempore*). Reaktualizací aktu stvoření docházelo k obnově času a neuspořádaný, nestvořený svět chaosu se opět proměnil ve známý, uspořádaný kosmos.

¹⁵ EMINGER, Z. A. *Teologie a kultura: od snu k realitě suchých dní*. 2008, s. 29.

¹⁶ srov. VALENTA, M. *Dramaterapie*, 2007.

¹⁷ Encyklopedie Britannica cit. dle De Bowie, 2008, s. 151.

¹⁸ ASAD cit. dle DE BOWIE, 2008, s. 151.

¹⁹ *Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích*, 1999. 6. svazek, str. 412.

²⁰ BÍLÝ, Jan. Přechodové rituály – definice a význam. [online] 2007. [cit. 2012-10-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.konstelace.info/prechodove-ritualy.html>>

²¹ ELIADE, M. *Posvátné a profánní*. 1994.

Soubory mýtů vytvořily časem základ pro jednotlivá náboženství. V monoteistických náboženstvích nabývá rituál sakrální podoby. Na půdě starozákonní tradice židovského národa, na kterou později navázalo křesťanství, dochází ke změně pojetí času v koncepci lineárně-fatalistické. Pro židovství a křesťanství má čas svůj začátek a bude mít i svůj konec.²² Křesťanství jde ještě dál v pojetí historického času. Tím, že se Bůh vtělil a přijal historicky podmíněnou existenci, mohou být dějiny posvěceny. Čas je posvěcený přítomností Ježíše. Současný křesťan, který se účastní liturgického času, vchází ve spojení s časem, kdy žil, trpěl, byl ukřižován a poté vzkříšen Ježíš. Pro křesťany opakuje posvátný kalendář tytéž události Ježíšovy existence, ale tyto příběhy se reálně odehrály již v dějinách. Nejsou to příběhy, které se staly na počátku času, před stvořením světa, a to i přesto, že pro křesťana čas začíná narozením Ježíše, neboť vtělení zakládá novou situaci člověka v kosmu. Čas je pro křesťany pozitivní: víra neorientuje člověka archetypálně, dozadu, ale obrací jej směrem kupředu, do budoucnosti.²³

V postmoderní době rituály přetrvávají transformovány do všední, neposvátné sféry života, ztrácejí svůj sakrální charakter. Eliade na mnoha místech svých děl podotýká, že nenáboženský člověk je potomkem člověka náboženského. „Bezvěrec“ se chová nábožensky, aniž si je toho vědom. Nenáboženský člověk odmítá transcendenci a mnohdy pochybuje o smyslu své existence. Uznává sám sebe jako subjekt a tvořitele dějin, posvátno vnímá jako překážku své svobody. Moderní člověk se nestane sám sebou, dokud nebude demystifikován, nebude svobodný, dokud nezabije posledního boha.²⁴

Rituální chování dnešního člověka spadá ve velké míře do oblasti nevědomého chování. Také mnoho rituálů přechodu, které původně patřily do oblasti náboženství, bylo převzato do sféry občanských obřadů. Iniciační rituály jsou námětem mnohých uměleckých děl. V běžném životě je možné najít mnoho iniciačních zkoušek, skrz které člověk zakouší sám sebe, stává se sám sebou. „*Neboť každé lidské vědomí se konstituuje prostřednictvím řady zkoušek, prostřednictvím opakované zkušenosti smrti a zmrtvýchvstání.*“²⁵

Od 50. let 20. století se o rituál začali zajímat antropologové, kteří zkoumali především rituály archaických kultur. Vznikaly různé teorie, které se snažily rituál definovat. Durkheim upozornil na důležitost rituálu z hlediska jeho sociálně integrační funkce. Podle něj jsou rituály druhem jednání, který napomáhá podněcování kolektivních náboženských představ. Rozlišoval dvě kategorie bytí: posvátné a profánní jako dva světy, které jsou ve

²² BUDIL I. T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. 2003.

²³ BALABÁN, M. *Víra - nebo osud?* 2003.

²⁴ ELIADE, M. *Posvátné a profánní*. 1994.

²⁵ ELIADE, M. *Posvátné a profánní*. 1994, s.146.

vzájemném protikladu. Mezi těmito dvěma modalitami bytí lze přecházet právě pomocí rituálů.²⁶ Rituál podle něj snižuje riziko anomie (stav rozkladu soustavy společenských hodnot).

Teorie současného antropologa Eriksena²⁷ považuje rituál za syntézu několika úrovní společenské reality: symbolické a sociální, individuální a kolektivní. Rituál podle něj odkrývá a řeší rozpory ve společnosti na symbolické úrovni.

V. Soukup²⁸ označuje rituál (též ritus) jako výrazný individuální či kolektivní způsob chování, „*který je standardizován, tj. založen na vnucených nebo tradičních pravidlech. Vzniká jako reakce jednajících osob na situace rozhodování nebo strachu, přičemž pro svou identickou opakovatelnost funguje jako stabilizátor chování. Je nástrojem, pomocí něhož dané společenství udržuje a upevňuje své normativní uspořádání a organizaci*“.

Psychologové se vesměs shodují v pozitivních účincích rituálů na psychiku člověka. Rituály jsou vhodnou reakcí na krizovou situaci, pomáhají vyjádřit emoce a poskytují jistotu skrze chování dané strukturou a tradicí. Stereotyp chování v kombinaci s přesahem do posvátné sféry dává člověku možnost překlenout nejistotu v krizové situaci a posílit v sobě pocit bezpečí.

Psychologický slovník²⁹ uvádí různé definice rituálu; kromě již výše zmíněných, které kladou důraz na náboženský či magický kontext, ještě poukazuje na etiologický aspekt rituálů, například namlouvací rituály, které můžeme pozorovat i u mnoha zvířecích druhů. Rituál v přeneseném smyslu je také součástí nutkavých neuróz, kde musí být provedeno chování v přesném sousledu, aby jedinec dosáhl zmírnění napětí a úzkosti. V kontextu posledně jmenované definice není bez zajímavosti Yalomovo tvrzení, že v příčině obsedantně-kompulzivní poruchy, která se vyznačuje ritualizovaným chováním, může být vytěsňený strach ze smrti.³⁰

²⁶ SOUKUP, M. *Kapitoly ze sociální a kulturní antropologie*. 2008.

²⁷ ERIKSEN, T. H. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. 2008, s. 263.

²⁸ SOUKUP, V. *Antropologie: teorie člověka a kultury*. 2011, s.126.

²⁹ HARTL, P. a HARTLOVÁ, H. *Psychologický slovník*. 2000.

³⁰ YALOM, I. *Existenciální psychoterapie*. 2006.

2. Postoje ke smrti a pohřební ritus v dějinné perspektivě

2.1. Nejranější historie

Doklady o záměrném pohřbívání mrtvých těl našich předků z pravěké doby lze čerpat z archeologických nálezů. Z vykopávek kosterních pozůstatků v době starého paleolitu odborníci vyvodili, že těla pravděpodobně nebyla uložena rituálně. Přesto některé prameny uvádějí mezi první nálezy nejstarších dochovaných pohřbů naleziště jeskyně Šandár na území dnešního Kurdistanu, jednalo se o pozůstatky člověka neandrtálského typu z doby 50 000 až 40 000 př. n. l. U jedné kostry se v hlíně našel pylový materiál z asi osmi květů, tělo tedy muselo být posypáno květinami.³¹ Další dochované nálezy o pohřebních praktikách jsou známy ze závěrečné etapy středního paleolitu. V současné době je dokumentováno asi padesát neandrtálských pohřbů, zejména z území dnešní jihozápadní Francie a Předního východu.³²

Jako první se od období středního paleolitu až do období mezolitu a neolitu objevují pohřby v osídlených jeskyních, kdy se ale současně vyskytují již jiné druhy pohřbívání. První doklad záměrných pohřbů poskytla jeskyně Bouffia de Bonneval u La Chapelle-aux-Saints, kde byla objevena kostra dospělého muže v jámě ve středu jeskyně. Poprvé zde byla konstatována přítomnost milodarů, tedy záměrně uložená výbava pro cestu do záhrobí. Ovšem toto tvrzení někteří vědci zpochybňují, protože se mohlo jednat o běžný obsah kulturní vrstvy.³³

V období 40 000 – 35 000 let př. n. l. lze sledovat velké změny v lidském chování v souvislosti s používáním jazyka, organizací komunit a užíváním symbolů i rituálů. Z této doby je známo první umění lovců, kteří pronikali do neosídlených jeskyní a jejich stěny zdobili malbami překvapujícími nás svou dokonalostí, jako například malba z jeskyně Chauvet. Člověk poznává životní cyklus a smrt se objevuje jako negativní jev, který je řešen pomocí jednoduchých rituálů.³⁴ V mladém paleolitu dochází k diferenciaci pohřebních praktik a zřetelněji lze oddělovat jeskyně osídlené od jeskyní funerálních. Lidé rozvinuli pohřební rituály, při nichž se uplatnilo barvivo, zvláštní polohy těl a průvodní předměty. Červená barviva byla u nás tvořena nejčastěji železnými rudami červených, okrových a žlutých barev,

³¹ Pohřební ritus v paleolitu. Stránka historie ústavu SU. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://uhm-prednasky.fpf.slu.cz/index.php?page=paleolit>>

³² SVOBODA, J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Paleolit a mezolit: Pohřební ritus*. 2003.

³³ Tamtéž

³⁴ SVOBODA, J. *Panoráma antropologie biologické - sociální - kulturní: Čas lovců: aktualizované dějiny paleolitu*. 2009.

v některých případech byly hrušky barviva nahromaděny s kamennými deskami a drtiči k jejich zpracování.³⁵

Vyskytují se pohřby jednotlivé či sdružené na velkých loveckých sídlištích a někdy se výjimečně kumulují do sídelních areálů. Mezi významné kosterní ostatky osídlených jeskyní z tohoto období lze řadit nález pod převisem Cro-Magnon, kde bylo objeveno pět koster: stařec, dva dospělí muži a žena s dosud nenarozeným dítětem. Mezi skelety se nacházely zbytky barviva, asi tři sta provrtaných mušlí, zvířecí zuby a závěsek z mamutoviny. Nález kultury Gravettien z Itálie čítal 50 hrobů s ostatky nejméně 60 lidí.³⁶ Na našem území bylo odkryto přes sto lidských ostatků v Mladečských jeskyních, které kdysi sloužily speciálně k ukládání lidských ostatků; tento typ jeskyní je nazýván funerální jeskyně. Od počátku mladého paleolitu byla těla záměrně ukládána či vrhána do hlubin podzemních dutin, kam se postupem času více a více propadala.³⁷

První hroby na otevřených sídlištích byly nalezeny na území Austrálie. Původně byly datovány do doby 30 000 let př. n. l., ale nedávno bylo jejich stáří zvýšeno až na 60 000 let př. n. l. Kostra vysokého muže byla zasypána červeným barvivem. Tělo mladé ženy bylo spáleno, kosti sesbírány a pohřbeny v malé jamce. Tento pohřeb je považován za nejstarší doklad kremace.³⁸

Největší soubor kosterních pozůstatků z doby 30 000 – 22 500 let př. n. l. se nalézá na území dnešní Moravy v oblasti Dolní Věstonice – Pavlov. Za paleolitický rituální hrob je považován hrob ženy, která byla zasypána červeným barvivem a překryta dvěma velkými mamutími lopatkami. Rovněž zde byl nalezen trojhrob dvou mužů a bytosti neurčeného pohlaví v centru. Všichni tři leží na zádech, levá kostra se předklání rukama k prostřední kostře. „... Každý, kdo trojhrob spatřil, cítil, že poloha těl má něco vyjadřovat, že nebyla uložena jen tak náhodně. Jako by ruce levého muže zasypávaly života-dárný klín ženy červeným barvivem. Jako by ve chvílích pohřbu pozůstali zdůraznili nikoli smrt, ale věčně se obnovující život.“³⁹

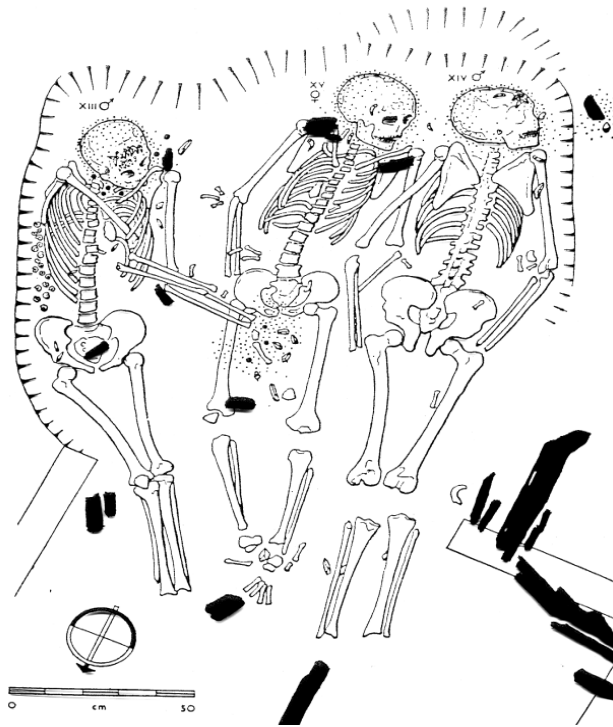
³⁵ Tamtéž

³⁶ SVOBODA, J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Paleolit a mezolit: Pohřební ritus*. 2003.

³⁷ SVOBODA, J. *Panoráma antropologie biologické - sociální - kulturní: Čas lovců: aktualizované dějiny paleolitu*. 2009.

³⁸ SVOBODA, J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Paleolit a mezolit: Pohřební ritus*. 2003.

³⁹ SVOBODA A DVORSKÝ in SVOBODA, J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Paleolit a mezolit: Pohřební ritus*. 2003, s. 45.

Obr. č. 1. Dolní Věstonice, trojhrob.⁴⁰

Ze sociologického pohledu lze k těmto vývojově nejstarším obdobím člověka poznamenat, že umírání bylo záležitostí společenství a identita umírajícího více či méně splývala s identitou komunity. Smrt v této době byla náhlá a nepředvídatelná, lidé umírali bez předchozího varování. Život byl krátký a člověk netušil, ve které fázi života se nalézá, a tak neměl čas se na smrt připravit. Možná právě z důvodu absence přípravy na smrt se proces umírání přemísťuje do období po smrti, smrt znamená počátek cesty v jiném světě.⁴¹ Z předchozích odstavců je možno učinit závěr, že důležitý rys lidského umírání, představa života po životě, vznikl pravděpodobně v době mladého či dokonce středního paleolitu.

Počátek neolitu byl výraznou změnou ve vývoji lidské společnosti. Změnou byl i nový postoj v nazírání člověka na smrt a jeho přístup k ní. Umírání už nebylo náhlé a člověk se na něj mohl připravit. Dobrá smrt byla ta, kterou bylo možno předvídat a připravit se na ni, podobně jako na mnohé jiné události v životě.⁴²

Z archeologických nálezů na našem území lze uvést za příklad pohřebiště s 96 hroby kultury s lineární keramikou. Zemřelí byli ve skrčené poloze v oválných jamách, mnozí leželi na kamenných deskách a většina byla vybavena milodary. Ženské a dětské hroby obsahovaly

⁴⁰ Pohřební ritus v paleolitu. Stránka historie ústavu SU. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://uhm-prednasky.fpf.slu.cz/index.php?page=paleolit>>

⁴¹ KELLEHEAR, A. *A social history of dying*. 2007.

⁴² Tamtéž

skromnější výbavu. Za výjimečné se považuje pohřebiště v Kralicích na Prostějovsku, kde bylo nalezeno 79 hrobů, z nichž bylo pouze 11 kostrových a 68 žárových. Další nálezy na našem území zanechaly kultury s vypíchanou keramikou a moravskou malovanou keramikou. Tyto kultury pohřbívaly rituálně, ale lze najít kostry i v sídlištních objektech a někdy se jedná i o hromadné hroby.⁴³

Eneolit bylo období dynamické, v jehož průběhu se vyskytla řada nových kultur. Na počátku této éry dožívalo obyvatelstvo kultury s moravskou malovanou keramikou, ale bylo rychle vystřídáno dalšími kulturami. O některých kulturách z tohoto období se dochovalo mnoho informací, o pohřbech některých kultur však nevíme téměř nic.⁴⁴ (Pohřební ritus v neolitu) Mnoho dochovaných hrobů po sobě zanechala kultura nálevkovitých pohárů. Kromě pohřbů na sídlištních se objevují ojedinělé hroby, malá pohřebiště, ale i četné mohylové hroby a pohřebiště. Žárové pohřbívání se v Čechách uplatnilo pouze okrajově, do deseti procent.⁴⁵ V severní části střední Evropy se vyskytují mohyly dlouhé až 100 metrů, ve středním Německu byly rozšířenější kruhové mohyly, přičemž některé měly průměr až 30 metrů. S postupem času kamenů ubývá a mohyly mají pouze obvodovou oválnou či obdélníkovou obrubu. Výraznou změnou byl přechod k žárovému pohřbívání - objevily se hroby s pečlivě vybudovanými kamennými skříňkami obsahujícími milodary, ale bez zemřelých. V kultuře s karnevalovou keramikou se lze setkat se všemi zmíněnými způsoby pohřbívání. Zvláštností jsou časté pohřby domácích zvířat na pravěkých sídlištních.⁴⁶

Ve starší době železné žil v jižní a západní oblasti Čech lid tzv. halštatské mohylové kultury, která, jak vypovídá název, pohřbívala své mrtvé pod mohylami. Kultura planětická, vyskytující se na Moravě a v severních a východních Čechách, pohřbívala žehem a ostatky ukládala do keramických uren. V mladší době železné zde žila etnická skupina Keltů, kteří své mrtvé ukládali do země nespálené a v hrobech se vyskytovaly četné milodary: meče, kopí, náramky, opasky. Germánské kmeny, Markomani a Kvádové, pohřbívaly nebožtíky téměř výlučně žehem a pozůstatky ukládaly do uren či přímo do hrobových jam. Na přelomu letopočtu se objevují i bohatě vybavené kostrové hroby patřící zřejmě vládnoucí vrstvě.⁴⁷

⁴³ Pohřební ritus v neolitu. Stránka historie ústavu SU. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://uhm-prednasky.fpf.slu.cz/index.php?page=neolit>>

⁴⁴ Pohřební ritus v neolitu. Stránka historie ústavu SU. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://uhm-prednasky.fpf.slu.cz/index.php?page=neolit>>

⁴⁵ Turek in *Eternity: skrze smrt k životu*. 2005.

⁴⁶ Pohřební ritus v eneolitu. Stránka historie ústavu SU. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://uhm-prednasky.fpf.slu.cz/index.php?page=neolit-2>>

⁴⁷ NEUSTUPNÝ, J. *Pohřbívání žehem v pravěku Čech a Moravy*. 1941.

Lidé v době železné uplatňovali kromě výše zmíněných pohřbů ještě jeden zvláštní druh pohřbívání: házeli mrtvá i živá těla do bažin. V rašeliništích severního Německa, Dánska, Anglie i Irska se nacházejí stále nové nálezy těl, která byla pochována tímto způsobem. Mumie jsou velmi zachovalé, neboť mumifikaci těla zajišťuje kyselé prostředí, kde přežívá jen nepatrné množství bakterií. Vědci se tak měli možnost dozvědět mnoho informací o způsobu života tehdejšího člověka. Mezi nejznámější mumie je řazen Tollundský muž, dívka z Windeby či Grauballský muž. Vědci jsou toho názoru, že těla byla svrhávána do bažin jako oběť bohům, protože tehdejší lidé považovali bažiny za posvátná místa.⁴⁸

2.2. Smrt a umírání v době středověku

Ve starozákonních představách, na které ve středověku navázalo křesťanství, měl pohřeb zesnulého velmi důležité místo, protože lidé věřili, že další osud mrtvého závisí na pozornosti a péči, která mu je poskytnuta pozůstalými. Důraz byl tedy kladen na řádný pohřeb vykonaný podle všech pravidel a dobových zvyklostí.⁴⁹

Historik Aries shrnuje vývoj lidské společnosti v pojmání smrti do pěti modelů. Tyto modely se střídají v závislosti na proměnách čtyř parametrů: vědomí sebe sama, obrana společnosti před divokostí přírody, víra v posmrtný život a víra v existenci zla. Etapu od doby zrodu lidstva až do 11. století nazývá dobou „ochočené smrti“, protože byla důvěrně známa svou blízkostí, život ani smrt nepatřil jednotlivci. Sounáležitost s lidským rodem podřizovala jednotlivce minulosti i budoucnosti druhu, lidský život nebyl pojímán jako individuální úděl, ale jako článek nepřetržitého řetězce. Smrt nebyla osobní tragédií, ale zkouškou společenství ve smyslu jeho zachování. Konec života se neshodoval s biologickou smrtí, posmrtný život byl obdobím očekávání, kdy zesnulí očekávali opravdový konec života, přechod do jiného rozměru bytí.⁵⁰ V symetrii s modelem důvěrně známé smrti se vyskytoval podobně důvěrný vztah k mrtvým, hřbitovům a pohřbívání.

Od 4. století se v Evropě stalo oficiálním náboženstvím křesťanství. Základní představu o smrti lze najít v Bibli, v první knize Mojžíšově. Zde je jako důvod smrti uveden hřích: Člověk porušil Boží příkaz, jedl ze stromu poznání dobrého a zlého, za což byl vyhnán z ráje a ztratil možnost věčného života. Smrt je chápána jako přirozený konec, jako daný zákon. Člověk byl stvořen z prachu země a byl mu vdechnut život. Do země, ze které byl

⁴⁸ Mumie z bažin. [online] 2012. [cit. 2012-15-07]. Dostupný z WWW: <<http://oko.yin.cz/20/mumie-z-bazin/>>

⁴⁹ OBUCHOVÁ, L. *Svět živých a svět mrtvých*. 2001.

⁵⁰ ARIÉS, P *Dějiny smrti. II*. 2000.

vzat, se vrátí, když se jeho tělo obrátí opět v prach. Novozákonní tradice spoléhá na Kristovo slovo: „ Já jsem vzkříšení a život. Kdo ve mě věří, neumře navěky.“ Vyznání víry druhého všeobecného církevního koncilu v Konstantinopoli v roce 381 patří k jádru vyznání křesťanských obcí. Závěrečná věta formálně potvrzuje očekávání, že mrtví budou vzkříšeni k životu budoucího věku.⁵¹ Představy o posmrtném životě tak ovlivňují život lidí na dlouhou dobu. Křesťanství se stalo náboženstvím spásy pro člověka, kdy biologická smrt otevírá bránu k věčnému životu. V této víře se rozlišují tři stavy, ve kterých se člověk po smrti může ocitnout: nebe, očistec a peklo.

Křesťanský pohřební rituál tedy vychází z víry v posmrtný přechod do jiné formy existence, v níž se čeká na poslední soud, který rozhodne, zda bude člověk spasen či zatracen.

Ještě v 5. století přetrvávalo pravidlo zakazující pohřby ve městech, ale novokřesťanský postoj, tj. víra ve vzkříšení těla, brzo situaci změnil. Kdo nebyl pochován, ani nebude vzkříšen, hlásali křesťané, a tak zcela převažoval pohřeb do země.⁵² Mrtví byli pohřbíváni v dřevěných rakvích, přičemž v hrobovém inventáři se nacházejí keramické a skleněné nádoby, křesadla, nožíky či šperky. Při rozšiřování měst se do jejich areálu dostávají hřbitovy, které se původně nacházely za městem. V 6. století je zrušen zákaz pohřbívání ve městech a spolu s rozšiřováním křesťanství bylo dokonce nařízeno pohřbívání u kostelů.⁵³

V době, kdy člověk umíral, se připravovala závěť, v níž bylo stanoveno místo pohřbu; ideálně co nejbližší ostatkům svatých, kteří byli pochováni v interiéru kostela. Umírající se vyzpovídal knězi a přijal poslední pomazání. Před smrtí býval umírající položen na podlahu, na zem či na slámu. Po smrti mu byla pootevřena ústa, aby mohla duše odejít. Tělo bylo omyto a oblečeno do rubáše, ale často byli zemřelí zabaleni jen do plachty. Přes noc se držela u mrtvého stráž, byly čteny náboženské texty a modlitby. Někdy se však projevil pohanské přežitky, zpívaly se světské písně, vyprávěly se příběhy a docházelo ke konzumaci jídla a pití. Další den zesnulého pochovali. V doprovodu duchovních a pozůstalých, za zpěvu modliteb a žalmů, přenesli tělo do kostela, kde proběhl církevní obřad. Z kostela průvod se zemřelým pokračoval na hřbitov. Po vykropení hrobu svěcenou vodou a vykouření kadidlem byl zemřelý uložen do hrobu za doprovodu modliteb. Bývalo zvykem, že se ještě po pohřbu pozůstalí přesunuli do kostela, kde se konala mše za mrtvého. Takto Unger⁵⁴ popisuje

⁵¹ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. 2001.

⁵² ARIÉS, P. *Dějiny smrti. I*. 2000.

⁵³ UNGER J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie : Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v I.-16. století*. 2002.

⁵⁴ Tamtéž

křesťanský pohřeb z doby 7. a 8. století. Aries⁵⁵ podotýká, že v době raného křesťanství tvořilo náboženskou část obřadu jen udělování předsmrtného a posmrtného rozhřešení. Zádušní mše byly slouženy velmi zřídka, nebyla jim věnována pozornost; rostoucí počet mší je možno pozorovat v 8. století v celé západní Evropě. Všechny ostatní části pohřbu (pohřební průvod, projevy žalu) byly čistě laické a duchovní se jich neúčastnili.

Od 11. století se v Evropě smrt stává více individualizovanou, zejména pro vrstvu vzdělanějších lidí, a proto Aries nazývá tento nový model „smrt sebe sama“. Jedinec si více uvědomuje sám sebe, odděluje se od společenství.

Nastává změna i druhého parametru, který Aries sleduje: změna představy o posmrtném životě. Ve 12. století se objevují na obrazech výjevy posledního soudu a tento moment se stále více dostává do povědomí lidí.⁵⁶ V tomtéž století lyonský koncil tuto představu potvrdil a zformuloval; po smrti se zemřelý podrobuje zvláštnímu soudu, který rozhoduje o tom, zda jeho duše bude vzata do nebe či zda bude uvržena do pekla nebo očištěna.⁵⁷ Strach z posledního soudu vítězil nad vírou ve vlastní vzkříšení. Mění se i pojetí života, který není již pouhým duchem (*spiritus, anima*) nebo jen jakousi silou (*virtus*). Život nyní představuje souhrn činů, dobrých a špatných skutků, které se zapisují do symbolické knihy: do jednoho sloupce špatné, do druhého dobré a na konci života dochází ke konečnému vyúčtování. Druhým obrazem konečného vyúčtování byly misky vah, na kterých se po smrti vážily duše; ikona také dobře známá ze starověkého Egypta. Kniha jako symbol mravného života a konečného zúčtování si udržela své místo až do konce 18. století, zatímco druhý symbol posmrtného soudu, miska vah, vymizel mnohem rychleji.⁵⁸

Po celou dobu středověku přetrvává v povědomí lidí prastará idea nesmrtelné duše, která přebývá v každém člověku. V lidových představách byla vize duše hluboce zakořeněna a existuje mnoho příkladů ve slovesném a písňovém lidovém folkloru, obyčejích a zvycích. Tyto prvky nacházíme v lidové kultuře ještě i ve 20. století.⁵⁹

V pohřebním ritu přežívalo ještě mnoho pohanských tradic. Součástí pohřebního obřadu starých Slovanů byla tryzna, slavnost provázená válečným křikem a zpěvem maskovaných účastníků, na niž navazovala nákladná hostina, nazývaná pira či strava. Hostina se vyznačovala hojností pokrmů i nápojů, zejména medoviny. V pramenech je její výskyt doložen až do doby 14. – 15. století. Hlučné a nákladné hostiny byly po staletí kritizovány

⁵⁵ ARIÉS, P. *Dějiny smrti. I.* 2000.

⁵⁶ Tamtéž

⁵⁷ OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku.* 2001.

⁵⁸ ARIÉS, P. *Dějiny smrti. I.* 2000.

⁵⁹ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře.* 2004.

církví, a tedy postupně vymizely, ale zachoval se z nich obyčej pohřební hostiny či pohoštění. Mnoho obyčejů vycházelo z magicko-náboženského strachu z ohrožení živých mrtvými. Patřilo k nim například nošení hořících svící při průvodu jako potřeba ochrany účastníků před zlými silami, lidé v průvodu se nesměli rozptylovat, zastavovat a ohlížet zpět, aby někdo z nich brzy nezemřel. K této víře se také vztahovalo mnoho rituálů souvisejících s vynášením nebožtíka z domu; bylo důležité oklamat jeho duši, aby se nevracela. Zvyky se lišily dle lidové víry v jednotlivých geografických oblastech, avšak všechny zvyky symbolicky vykazovaly nebožtíka pryč od jeho majetku. Jako příklad lze uvést trojí klepnutí rakví o práh při jejím vynášení, dbalo se také pečlivě, aby se vynášel nohama napřed. Všeobecně rozšířená byla očista domu, prováděná po vynesení mrtvoly či po návratu z pohřbu. Na Královéměstecku rodinní příslušníci chodili po domě a volali: „Kde jsi? Tu jsi?“ Když se nikdo neozval, byli si jisti, že se duše zemřelého nevrátila. Tyto představy byly postupem času převrstvovány křesťanským modelem rituálu, podle něhož měly jednotlivé úkony přispět ke spáse zemřelého. Všechny tyto činnosti, především udílení svátostí, výkrop těla a hrobu a zádušní mše vykonávané knězem, přispívaly k autoritě pohřebního obřadu, prováděného podle závazného předpisu.⁶⁰

Se začátkem 13. století dochází podle Ariese ke „klerikizaci“ smrti. Jakmile umírající naposledy vydechne, přestává patřit příbuzným a starost o něj zcela přebírá církev. Nářky nahradilo čtení zádušní mše, bdění u zesnulého se proměnilo v církevní obřad začínající v domě zesnulého a pokračující v kostele. V čele pohřebního průvodu šli kněží, mniši, faráři a mniši ze čtvera žebravých řádů – jejich přítomnost na městských pohřbech byla téměř povinností. Za mnichy následovali chudí a děti ze sirotčinců; velikost průvodu byla závislá na důležitosti a bohatství zesnulého, a také na jeho přání, které bylo zakotveno v závěti. Slavnostní průvod byl až do 18. století symbolickým obrazem smrti a pohřbu, zatímco v dřívějších dobách bylo obsahem této symboliky ukládání do hrobu, kdy kněz uděloval rozhřešení nad tělem.⁶¹

Významným bodem v dějinách vývoje postojů ke smrti byla morová epidemie, která do střední Evropy přišla z Asie a je známa také jako tzv. „černá smrt“. V letech 1347 - 1352 zemřelo v důsledku nakažení touto nemocí asi 25 milionů lidí, což tvořilo 25 – 30 % tehdejší evropské populace.⁶² Města se proti infekci bránila izolací a do měst nebyli vpouštěni žádní lidé, kteří pocházeli z postižených oblastí. Domy, ve kterých někdo stonal na černou nemoc,

⁶⁰ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

⁶¹ ARIÉS, P. *Dějiny smrti*. I. 2000.

⁶² NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

byly zapečetovány, hlídány, veškeré potřebné věci zajišťovali hlídači. V rámci těchto opatření se pohřby konaly v noci a zesnulého nesměl nikdo doprovázet. V ulicích měst ležely mrtvé oběti epidemie, které neměl kdo pohřbít. Smrt se stala nepřítelem, metlou boží. Lidé se chovali různě; někteří unikali do rozkoší pozemského života, holdovali chutným jídlům, vínu, hudbě a zpěvu, další volili cestu askeze, odcházeli do ústraní a vyhýbali se styku s ostatními, jiní volili střední cestu mezi askezí a požitky.⁶³ Mezi učenci se objevuje návrat k myšlenkám sv. Augustina i novoplatónství, je tendence navracet se k mystice. Kněží nepřikládají důležitost kolektivním postojům, ale apelují na konkrétního člověka, aby činil pokání a smířil se s vlastním osudem. Činění pokání a vymítání d'ábla v okamžiku smrti se stává nejvýznamnějším okamžikem.⁶⁴

Evropa v době vrcholného středověku nebyla sužována jen „černou smrtí“; vyskytoval se taktéž hladomor, drobné války a hrozná nemoci, jako například tuberkulóza či malárie. Smrt byla děsivou každodenní záležitostí. Strach ze smrti se lidé snažili zpracovat tím, že její zhmotňovali do vizualizací a různých obrazů.

V reakci na tuto situaci se rodí tance smrti. Jedná se o zobrazení řady střídavě mrtvých a živých tanečnicků, kdy každou dvojici tvoří nahá bezpohlavní mumie či kostra a muž či žena, kteří jsou oděni podle svého společenského postavení. Ve tváři živých je znát údiv, překvapení. Smrt podává ruku živému, chce ho strhnout do víru tance, ale živý zatím tuto výzvu nepřijímá.⁶⁵ Součástí tohoto obrazu je i text, který s mírnou obměnou předkládá větu, pokřik mrtvých na živé: „Co jste vy, byli jsme i my. Co jsme my, budete i vy!“ V nejstarších vyobrazeních tancují pospolu jen umrlci, později jsou vyobrazováni i živí lidé různého věku i postavení. Poselství je jasné, smrt si pro člověka může přijít kdykoli a před smrtí jsme si všichni rovni. Někteří historikové pokládají za kolébkou tanců smrti Francii, autorství je připisováno Jeanu Le Févrovi.⁶⁶ Vyobrazení se vyskytovala na hřbitovních zdech, v kostelech a posléze i v podobě obrazů v lidských obydlích. V době 15. století se díla s umrlčí tematikou hojně dostala do domácností, lidé se obklopovali obrazy a různými dalšími předměty, které naznačovaly plynutí času či dokonce znechucení životem. Těmto předmětům se říkalo *marnosti*.

V 15. století, kdy Johannes Guttenberg přichází s vynálezem knihtisku, se objevují tzv. *artes moriendi* (umění umírat). Jednalo se o průvodce umíráním, který nabízel rady, jak se ve smrti připravit na nadcházející poslední soud, tipy jak překonat strach a pokušení,

⁶³ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

⁶⁴ CORVISIER, A. *Tance smrti*. 2002.

⁶⁵ ARIÉS, P. *Dějiny smrti. I*. 2000.

⁶⁶ CORVISIER, A. *Tance smrti*. 2002.

modlitby, které mohou pomoci, a utěšující myšlenky na spásu. Traduje se, že první kniha byla napsána neznámým dominikánským mnichem a následně začala být kopírována ve zkrácené verzi. Každou stránku ilustroval obrázek, aby výklad mohli pochopit i negramotní. Artes moriendi představovala jakýsi ústupek církve, protože nyní tyto knihy mohly suplovat duchovní činnost, která byla dříve považována za výsadu duchovních.⁶⁷

Koncem středověku se mění postoj ke smrti - vytrácí se důraz na posmrtný život. Představy posledního soudu ustupují a v ohnisku pozornosti je nyní biologická smrt, konec života a rozklad těla. Životní doba se prodlužuje a rodí se ideál dobře naplněného života.

Pozvolna se mění i pohřební obřady; smutek, bdění u mrtvého a samotný obřad rozloučení, to vše se stává záležitostí duchovní instituce. Příbuzní i přátelé zesnulého jsou zatlačováni do pozadí. Pohled na mrtvé tělo se stává nesnesitelným, a proto bývá ihned zakryto.⁶⁸

K nejcharakterističtějším rysům pozdního středověku patří lpění na životě. Umění šťastně žít se stává novým smyslem doby (na rozdíl od středověkého křesťanství, které svůj pohled upíralo do zasnění a považovalo pozemský život za předpokoj věčnosti). Vzniká fenomén tzv. avaritia, přehnaného lpění na všem pomíjivém, na hmotných statcích, na životním partnerovi či na všech ostatních věcech, které lidé za svého života příliš milovali. Církev toto lpění odsuzuje a varuje před ním, protože vzdaluje lidi od Boha.⁶⁹ Tento trend ovšem neznamenal, že by společnost byla méně křesťanská než v předchozích obdobích. Křesťanství bylo stále společným jazykem a soustavou symbolů.

2.3. Smrt a umírání v době novověku

16. století, doba reformace a poreformační, s sebou přináší další změny ve vnímání smrti – jedná se o předzvěst vnímání smrti tak, jak funguje i v současné společnosti. Stále zůstává obava před ztracením a peklem, společenskou elitu však smrt již tolik neděsí. Za dobrou smrt je považována smrt náhlá. S rozvojem racionality a vědeckého pokroku přichází idea vítězství nad přírodou. Aries do tohoto období umísťuje změnu modelu ve vnímání smrti, již nazývá *smrt vzdálená i blízká*.⁷⁰ Objevuje se již zmíněný fenomén avaritia, přehnaného

⁶⁷ KERRIGAN, M. *Historie smrti*. 2008.

⁶⁸ ARIÉS, P. *Dějiny smrti. II*. 2000.

⁶⁹ Tamtéž

⁷⁰ Tamtéž

lpění na pozemském životě, a tato tendence je považována za nejobávanější hřích. Střízlivost je předkládána jako moudrý životní postoj. Učenci přicházejí s ideou celoživotní připravenosti na smrt; Kalvín radí, aby člověk žil, jakoby „*byl jednou nohou v hrobě*“.⁷¹ Erasmus Rotterdamský vyzývá, abychom byli neustále ve střehu, jako bychom měli každým okamžikem zemřít.⁷² Od počátku 16. století se tiskly a rozšiřovaly mezi lid mravoučné veršované letáky *Rozmlouvání člověka se smrtí*, v nichž se připomíná smrt, vítězí nad vším živým.⁷³

K epochám kulturní historie, které nejvíce zapůsobily na české země, patří baroko, období od konce 16. století až do počátků století osmnáctého. Počasí bylo v této době chladnější, než v jiných historických etapách. Proti epidemiím neexistovala žádná obrana, a tak existovala obrovská úmrtnost, která byla částečně kompenzována nekontrolovanou porodností. Ve střední Evropě zuřily války, které trvaly téměř sto let, takže vztah mezi barokem a válkou byl těsný ve smyslu katastrof, devastací, zvýšení destruktivity a slepého násilí vojáků, dopadu válečného zla na společnost včetně rolníků, žen i bezbranných obyvatel měst. Také úmrtnost vojáků v armádě byla značná: odvedení na vojnu se prakticky rovnalo odsouzení ke smrti. Věk branců v polovině 17. století klesl, odváděni byli chlapci starší patnácti let. Odhaduje se, že v barokní Evropě každý rok zemřel v aktivní vojenské službě jeden ze čtyř či pěti vojáků, přičemž číslo se v průběhu století zvyšovalo. Během třicetileté války (1618 – 1648) zemřelo asi 600 tisíc vojáků a 700 tisíc vojáků během války o dědictví španělské (1702 – 1713). Tato obrovská úmrtnost je vysvětlována zvýšením účinnosti střelných zbraní a reformací taktických vojenských strategií.⁷⁴

Čechy zůstaly uchráněny od bojů na vlastním území, ale přesto byla i zde barokní kultura poznamenána válkou, protože české země byly zapojeny do války s Turkem. Největší vliv měl ovšem na české země průběh třicetileté války. České země byly po válce násilně rekatolizovány, kdy se jediným povoleným náboženstvím stává římsko-katolické vyznání. Pro své stinné stránky bývala tato etapa zvána také „dobou temna“.

Přemýšlení a světonázor obyvatel utvářela hluboká religiozita, která se prolínala napříč společenskými vrstvami. Jedním ze znaků barokní náboženskosti bylo přiblížení duchovního a materiálního světa, resp. zhmotnění duchovního světa do tohoto světa. Zatímco gotika byla

⁷¹ KALVÍN in ARIÉS, P. *Dějiny smrti.II.* 2000. 18 – 19.

⁷² ROTTERDAMSKÝ in ARIÉS, P. *Dějiny smrti.II.* 2000. 18 – 19.

⁷³ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře.* 2004.

⁷⁴ VILLARI, R. *Barokní člověk a jeho svět.* 2004.

zaměřena vertikálně, v baroku hrála roli horizontála.⁷⁵ Smrt a život byly spojeny, a protože člověk nikdy nevěděl, kdy zemře, stále vládla idea celoživotní přípravy na smrt. Cílem tohoto postoje byla spása duše. V této podobě nám daný postoj přibližuje Spis o dobrém umírání, podle nějž je šťastný život spojen se šťastnou smrtí a umění žít (*ars vivendi*) se rovná umění zemřít (*ars moriendi*). Knihy o dobrém umírání byly populární četbou a příprava na smrt byla brána jako samozřejmost. Smrt byla vnímána v rámci konceptu katolické víry, po smrti následoval Boží soud, očistec a pobyt v nebi či pekle. Živí se cítili odpovědní za pobyt zemřelých příbuzných v očistci, a tak se snažili přispět k osvobození duše modlitbami. V lidové tradici byly možné i jiné způsoby osvobození duše, například vyřčení určitého slova nebo pouhé oslovení duše mrtvého. Muka zemřelých byla zvěstována vrzáním vrat dveří u stodoly, vodou, která se naprázdno vařila na kamnech apod. Mnoho pověr se mezi obyčejným lidem vyskytovalo v souvislosti s duchy zemřelých, časté byly také příběhy o bludných duších, které za trest těkají a nemohou nalézt klidu.⁷⁶

Problémem této doby nebyly jen války, ale také nedostatečná hygiena a lékařská neznalost. Lékaři v mnoha případech nemohli určit příčinu choroby a je sporné, zda léčba pacientům více pomáhala či škodila. S neznalostí příčin nemocí souvisela i nízká úroveň hygieny, převážně ve městech. Hlavním problémem byla znečištěná voda, ale i návyky chudšího obyvatelstva. Šířily se tyfové horečky, cholera či úplavice. Hmyz šířil další nemoci: žlutou zimnici, mor nebo malárii. V období baroka se vyskytlo mnoho forem protimorové ikonografie, zejména pak mariánská a ikonografie vybraných světců. Velmi vhodnou patronkou byla Panna Maria Neposkvrněného početí, protože počala bez poskvrnění dědičného hříchu, a tak byla vhodnou patronkou proti morové ráně, která byla vnímána jako trest za lidské hříchy. Na morových sloupech je ale možné najít i další patrony, např. svatého Rocha, svatou Rozálii či svatého Šebestiána.⁷⁷

Postupně se začínají objevovat úvahy o škodlivosti ovzduší hřbitovů a vznikla potřeba jejich přemístění za hranice měst. V Čechách od roku 1785 z hygienických důvodů dochází k rušení farních hřbitovů a v okrajových částech měst se začínají zřizovat centrální hřbitovy. Po vydání tolerančního patentu v roce 1781 bylo povoleno pohřbívat příslušníky

⁷⁵ PRINZ, J. Baroko chtělo přiblížit nebe člověku. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.katyd.cz/index.php?cmd=page&type=11&article=7878&webSSID=ce99b42a7fb3f81c1fc2c47416ee7c96>>

⁷⁶ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

⁷⁷ ČT24. Morové rány na nás. [online] 2010. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW:

<<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/exkluzivne-na-ct24/osobnosti-na-ct24/88698-morove-rany-na-nas/>>

reformovaných církví na katolických hřbitovech. Na mnoha místech vznikaly spory proti tomuto nařízení jak ze strany katolíků, tak ze strany evangelických věřících.⁷⁸

S dalším vývojem začíná převažovat víra v rozum. Ovšem nové osvícenské ideje se do českých zemí dostávaly se zpožděním, a to nejdříve na církevní půdu. V lidových vrstvách se situace neměnila dlouho do 19. století. Ve světle nového nazírání světa jde o to si život užívat, prodlužovat ho, nacházet v něm význam. Stále více je vytěšňována starost člověka o své bytí, veškerá pozornost lidí se soustředí na význam lidských potřeb a zájmů.⁷⁹ Určujícím aspektem vývoje se stává rostoucí míra individuality.⁸⁰ V souladu s tímto postojem rostla úcta k zemřelým a stupňoval se zájem o lokalizování hrobu a náhrobní epigrafii, postupně byly uzákoněny vlastnické vztahy k hrobům, ale i práva a povinnosti vlastníků. Ve městech vzrůstal zájem o pochovávaní neznámých i chudých lidí, kteří byli v minulých obdobích pohřbíváni do hromadných hrobů.

Základní model pohřebního obřadu se utvářel až do konce 19. století pod vlivem křesťanství a jeho symboliky. Tento rituál byl vystavěn na podloží opírající se o nábožensko-magické rituály, jejichž hlavní funkcí bylo překonat strach z nečisté síly dosud nepohřbeného nebožtíka. Rituál plnil funkci ochrannou, jelikož celý pohřeb provázely obavy z návratu mrtvého. Postupem doby se zvyky, které se vázaly na tyto obavy, minimalizují, jsou převrstvovány křesťanským modelem rituálu. Dochází k proměně smuteční barvy. Původní barvou smutku byla bílá, černá barva do Čech pronikla až v polovině 16. století, nejprve však do měšťanského prostředí. Na venkově obrat k černé nastává až během 19. století a k zobecnění dochází až v období meziválečném. Přesto se v některých oblastech dochovaly bílé smuteční doplňky.⁸¹

Průmyslová revoluce a s ní spjatá urbanizace mění přístup lidí ke smrti. Zanikají lidové zvyky a rituály. Aries mluví o modelu *smrti převrácené*; všechny čtyři parametry, tedy vědomí sebe sama, obrana společnosti před divokostí přírody, víra v posmrtný život a víra v existenci zla, se změnily. Už v 18. století lidé přestávají věřit v moc Satana a zavrhnou peklo. Se zmizením pekla mizí i hříchy a všechny formy duchovního a duševního zla. S odsunutím zla lidé vytěsnili i smrt. Pokroky v osobní hygieně zvýšily obranyschopnost organismů lidí a postupně bývá preferován převoz nemocného člověka do nemocnice. V tomto období leží počátky moderního postoje ke smrti, tj. jejího odstranění z každodenního života a odsunutí do

⁷⁸ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

⁷⁹ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

⁸⁰ ARIÉS, P. *Dějiny smrti.II*. 2000.

⁸¹ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

hospiců a nemocnic. Ovšem, jak podotýká Haškovcová,⁸² umírání bývá v beletrii často idealizováno. Mnoho umírajících nemělo rodinu ani finanční prostředky na zaplacení lékaře, a tak byla institucionální péče vítána. V základě vzniku chorobinců, špitálů a jiných zařízení stála snaha poskytnout pomoc potřebným lidem. Situace umírajících byla po dlouhá staletí neutěšená; jen bohatí měli výsadu přítomnosti lékaře u lůžka. Ti, kteří měli rodiny, však neumírali opuštěni, a čím méně bylo odborných prostředků pomoci, tím více bylo vlídných slov.

2.4. Proměny ve 20. století

V tomto století pokračuje trend popsáný v předchozí kapitole, který vyústí postupně k jevu, který řada odborníků začne nazývat privatizovaná smrt. Podle Ariese⁸³ byla v minulosti smrt něčím důvěrným a známým a toto pojetí ostře kontrastuje s pojetím konce minulého a tohoto století, kdy smrt nahání hrůzu tak silnou, že se o ní ani neopovazujeme mluvit. Umírající člověk napojený v nemocnici na zmeř hadiček se mění v obrázek mnohem děsivější než mrtvola či kostra z některých historických děl. Ovšem tento názor je jednostranný a předpojatý, jak podotýká Elias.⁸⁴ Ve starověku byl život lidí ve srovnání s životem v našich podmínkách krátký, násilnický, nejistý a umírání bylo bolestnější, protože nebylo dostatek lékařské pomoci a prostředků pro zmírnění bolesti. Ve středověku se jistě o smrti mluvilo více než dnes. Je ale sporné, zda se lidé báli smrti méně. Ze společenského aspektu byl středověk mimořádně neklidnou epochou. Násilí bylo běžnější, lidé byli schopni větší krutosti, protože měli potěšení z utrpení druhých a byli lhostejní vůči bídě. Středověká Evropa byla stížena mnoha epidemiemi a válkami, a tak mnoho lidí umíralo v bídě a bolestech, bez pomoci a bez následného důstojného pohřbu.

Aries se domnívá, že romantici smrt okrášlili a tuto krásnou podobu by smrt nezískala, kdyby nepřestala být spojována se zlem. V 19. století dokázala medicína již bolest utlumit. Tyto dva jevy, oddělení zla od smrti a možnost odstranění bolesti, vidí autor jako hlavní příčiny novodobého vytěšňování smrti. Naopak Elias podotýká, že po staletí, kdy v posmrtném životě hrozilo lidem peklo, jehož hrůzu nahánějící výjevy byly často zobrazovány a církví lidem předkládány, nemohla být pro ně klidná smrt snadná. Novodobá představa, že po smrti nic není, tak v tomto ohledu znamená úlevu.

⁸² HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. 2000.

⁸³ ARIÉS, P. *Dějiny smrti.II*. 2000.

⁸⁴ ELIAS, N. *O osamělosti umírajících v našich dnech*. 1998.

Od druhé poloviny 19. století se z pohřebních obyčejů postupně vytrácejí prvky magicko-náboženského vlivu (tabuizace zemřelého, obavy z jeho návratu), ale i projevy milosrdenství vůči chudým, žebrákům a sirotkům, kteří v dřívějších dobách bývali součástí pohřebního procesí. Rituální význam pohřebního průvodu je překrýván společenskými aspekty. V meziválečném období se všeobecně prosadil zvyk zasílat tištěná smuteční oznámení, tzv. parte. Tento zvyk postupně zcela nahradil osobní formu pozvání na pohřeb. Ve městech k procesu zcivilnění obřadu přispěly pohřební ústavy, když přebraly zodpovědnost za organizaci smutečního ceremoniálu.⁸⁵

Během 20. století došlo v evropské společnosti u pohřebních obřadů k významným změnám. Nejzjevnější změna spočívala ve způsobu uložení nebožtíka. Zatímco na počátku 20. století bylo tradiční uložení do země téměř jedinou možností, na konci století už převládala kremace.

Znovuoživení myšlenky na spalování mrtvých je možné zaznamenat v 18. a 19. století v aristokratických a intelektuálních vrstvách, jež propagovaly návrat k antickým tradicím. Zastánci žehu argumentovali hygieničností a ekonomickými důvody, odpůrci zdůrazňovali vedle náboženských důvodů také stránku etickou, citovou a kriminalistickou (žeh znemožňuje exhumaci). Po celý středověk bylo spálení těla chápáno jako trest udělovaný odpadlíkům, sektářům či čarodějnicím, a tak byly kremace zakázány ještě i za Rakousko-Uherska.⁸⁶

První krematorium u nás bylo postaveno v Liberci roku 1917 a samotná kremace byla u nás povolena zákonem až po vzniku samostatného Československa v roce 1919. Zatímco protestantské církve pohřeb žehem většinou neodmítaly, římskokatolická církev kremaci jakožto možný způsob uložení zemřelého oficiálně uznala na II. vatikánském koncilu v roce 1963.⁸⁷ Příslušníci této církve preferovali i přes formální akceptaci žehu tradiční způsob pohřbívání. Povolení tohoto způsobu nakládání s mrtvým se významně podílelo na rozšíření pohřbu žehem. Podíl kremací byl v Československu v polovině čtyřicátých let 20. století asi 8 % a tím se řadil mezi nejvyšší v Evropě. Větší procento kremací bylo zjištěno už jen v zemích s protestantskou tradicí: v Norsku, Dánsku a nábožensky smíšeném Švýcarsku.⁸⁸

Ve většině společností vychází pohřební obřady z místních obyčejů a z náboženských představ. U nás měly církve monopol, „know-how“, na smrt. Při nástupu socialistického režimu se komunisté pokusili nabídnout vlastní rituály a potírali religiozitu tím, že omezovali

⁸⁵ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

⁸⁶ Tamtéž

⁸⁷ Tamtéž

⁸⁸ Nešporová, O. Na věčnost bez patosu. *Dějiny a současnost*. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://dejiny.nln.cz/archiv/2008/11/na-vecnost-bez-patosu>>

náboženské přechodové rituály, tedy rituály vztahující se k důležitým okamžikům v životě člověka jakými jsou narození, dospělost, sňatek i smrt. Dřívější církevní rituály nahradilo vítání občánků, slavnostní předávání občanských průkazů a občanské sňatky i pohřby.

Babička na základě dat z archivních fondů Státního úřadu pro věci církevní a Ministerstva kultury ČSR spočítal, že v roce 1955 byly prováděny podle římskokatolického rituálu asi tři čtvrtiny pohřbů, v roce 1987 (o necelých třicet let později) to byly jen necelé dvě pětiny pohřbů. Podle této studie se ve zmíněném roce nejvíce občanských pohřbů konalo v Praze a v severních a západních Čechách, kde tvořily čtyři pětiny všech obřadů, zatímco v jižních Čechách a na Moravě, tedy ve více nábožensky orientovaných oblastech, byl i na sklonku socialistického režimu nadpoloviční podíl církevních obřadů.⁸⁹

Občanský pohřeb je ve srovnání s církevním obřadem kratší a jednodušší. Namísto v kostele a na hřbitově se koná v krematoriu či ve smuteční síni. Na organizaci civilních pohřbů se za socialismu podílely občanské výbory, které fungovaly v jednotlivých městech a vesnicích. Preferován byl co nejnižší počet účastníků, jednoduchý a účelný rituál ukončený kremací. Smutek byl pojímán jako soukromá záležitost a nemělo se na něj zbytečně upozorňovat. Breviř společenského života z konce 60. let věnoval úmrtí pouze jeden odstavec, radící upustit od soustrastných návštěv a nedodržovat stará pravidla pro držení smutku. Rovněž pohřební hostiny byly považovány za přežitek a také veřejné projevy smutku i další zvyky, dříve považované za samozřejmé, byly nyní předkládány jako nemoderní.⁹⁰

Jako východisko k vyrovnání se se smrtí nabízela socialistická idea formu nesmrtnosti, která spočívala v každodenní poctivé práci a představovala zvěčnění v procesu spjatým s životem v socialistické společnosti. Při projevu na občanském pohřbu byla tato myšlenka vyjádřena závěrečnou formulí: budiž čest jeho práci, budiž čest jeho památce.⁹¹ Zdá se, že za socialismu byl kladen hlavní důraz na materiální stránku života, přesahy do spirituální dimenze člověka nebyly žádoucí.

⁸⁹ Nešporová, O. Na věčnost bez patosu. Dějiny a současnost. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://dejiny.nln.cz/archiv/2008/11/na-vecnost-bez-patosu>>

⁹⁰ Tamtéž

⁹¹ Tamtéž

3. Smrt, umírání a pohřby v sekularizované společnosti

3.1. Smrt a umírání z pohledu soudobých autorů

„Římští vojevůdci, kteří se po vítězství nad barbary vraceli oslavováni do Říma, měli na svém voze otroka, který jim šeptal do ucha: „Vše je pomíjivé,“ proto, aby je úspěch nezaslepil. Jak je tomu dnes? Každý z nás je „vojevůdcem“ svého života a je otázkou, co nám kdo našeptává a o čem nemluví (...)“⁹²

Od počátku 60. let 20. století vzniká ve společenských vědách zájem o problémy spojené se smrtí a umíráním. Mnozí z autorů upozornili na fakt, že moderní společnost se vyznačuje chorobným strachem ze smrti. V souvislosti se smrtí a umíráním užívají přívlastky tabuizovaná či skrytá. V následujících odstavcích stručně shrnuji a srovnávám studie zahraničních i domácích autorů nahlížejících na danou problematiku z úhlu různých vědeckých disciplín.

Kübler-Rossová, lékařka, objevila mnoho poznatků při rozhovorech s umírajícími pacienty. Poukázala na to, že lékaři a zdravotnický personál pečující o pacienta v terminálním stadiu nemoci často nejsou schopni překonat svůj vlastní strach ze smrti a vyhýbají se tak otevřenému rozhovoru s pacientem. Kübler-Rossová je označována jako průkopnice hnutí za humanizaci umírání a smrti, protože o tabuizované smrti nejen mluvila, ale začala proti nevhodným praktikám i bojovat. Autorka, která trávila mnoho času s umírajícími pacienty, si povšimla, že většina z nich prochází na psychické úrovni pěti fázemi: popření a izolace, zloba a hněv následovaná fází smlouvání s nemocí, po které se pacient zpravidla ocitá v depresi. Konečná fáze je přijetí nemoci – fáze akceptace. Tato křivka vyrovnávání se se smrtelnou nemocí je považována za universální, ale jednotlivé fáze se různě prolínají a nemusí se opakovat ve stanoveném pořadí.⁹³

Britský sociolog Gorer byl zastáncem názoru, že smrt je v moderní společnosti tabu. V 60. letech minulého století publikoval článek „*Pornography of death*“,⁹⁴ ve kterém připodobňuje postoj ke smrti k postoji k sexu ve viktoriánské době. V moderní společnosti se sex stává přijatelným tématem k diskusi, ale smrt, podobně jako sex v dřívějších dobách, se

⁹² HYTYCH, R. *Smrt a nesmrtelnost: sociální reprezentace smrti*. 2008, s. 55.

⁹³ KÜBLER-ROSS, E. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání*. 1995.

⁹⁴ GORER, G., *The pornography of death*. Encounter. [online] 1955. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.unz.org/Pub/Encounter-1955oct-00049>>

stává něčím odpuzujícím, o čemž není radno otevřeně hovořit. Přitom ve společnosti, kde se nemluví o těch všedních starostech člověka, mezi které smrt patří, se následkem tohoto komunikačního tabu natáčejí filmy o katastrofách, válkách, jsou v módě hororové filmy i komiksy s touto tematikou. Gorer byl také jedním z prvních autorů, který svou pozornost zaměřil na důležitost pohřebních rituálů a poukázal na jejich psychologický význam pro pozůstalé.

Sociolog Elias se zaměřil na osamělost umírajících lidí v dnešní společnosti. Poukazuje na vytěšňování smrti v individuální i sociální rovině. Na osobní úrovni se člověk setkává s vlastní neschopností poskytnout umírajícímu náklonnost, kterou potřebuje, protože se mu smrt druhého člověka jeví jako připomínka vlastní smrti. Moderní člověk má obavy vyjadřovat své city před umírajícím a tato situace je výrazem celkového civilizačního tabu, zaměřeného proti spontánnímu vyjadřování pocitů. Civilizační proces člověka zkultivoval, ale zároveň spoutal elementární aspekty lidského života společenskými pravidly i individuálními pravidly pro vlastní svědomí. Vyjadřování pocitů je mnohdy spojeno s pocity trapnosti a studu. Smrt jako jedno z biopsychosociálních nebezpečí je odstraňována z veřejného života společnosti. Pro umírající to znamená, že jsou zvýšenou měrou izolováni. Podle Eliase se tendence k vytěšňování smrti z veřejného prostoru nezmenšila, spíše naopak během 20. století vzrůstá.⁹⁵

Aries, z jehož práce nejvíce čerpám v minulých kapitolách, se zaměřil na analýzu historických materiálů, na jejichž základě mapuje vývoj postojů ke smrti a rituálům s ní spojených v posledním tisíciletí v evropské křesťanské kultuře. Ve své práci poukazuje na to, že lidé v minulých dobách brali smrt jako přirozenou součást svého života a reagovali na ni různými rituály. Soudobé pojetí smrti vnímá jako negativní a řadí svůj názor k autorům, kteří poukazují na to, že smrt se stává tabu.

Smrt nevnímáme tak intenzivně jako v minulých dobách, protože smrt se skrývá mezi starou generací. Mladá i střední generace je od starších oddělena, jsou soběstační, zpravidla žijí jinde než jejich rodiče a prarodiče, a tak nemají se smrtí kontakt. Rituály byly dříve důležité, protože pomáhaly vyrovnávat se se ztrátou v rodině, dnes již tato potřeba mizí, protože smrt babičky či dědečka nevyvolává takovou ztrátu.⁹⁶

V České republice jsme této problematice začali věnovat pozornost až v 90. letech v souvislosti se zakládáním hospicového hnutí, v němž se aktivně angažovala mj. lékařka M. Svatošová. Situaci před dvaceti dvěma lety formulovala Haškovcová takto: „*Dnešní*

⁹⁵ ELIAS, N. *O osamělosti umírajících v našich dnech*. 1998.

⁹⁶ PŘIDALOVÁ, M. Proč je moderní smrt tabu? 1998.

*situace je charakteristická vytěsněním smrti a důsledkem toho je porušený mechanismus uvědomování si vlastní konečnosti právě tak jako odpovědnosti za život a smrt svou i ostatních. Vznikla situace, v níž zahájit úlevný autentický rozhovor o smrti je v podstatě nemožné. A přesto je to jediné východisko.*⁹⁷

K podobným závěrům dochází i etnopsychologický výzkum terapeuta a psychologa Hytycha publikovaný pod názvem *Smrt a nesmrtelnost*.⁹⁸ Autor se věnoval analýze sdílených významů a používaných praktik souvisejících se smrtí ve dvou odlišných kulturách: na Srí Lance a v České republice. Zkoumal sociální reprezentace smrti u dvou sociálních skupin, které jsou v dané kultuře považovány za odborníky na smrt. V České republice byly výzkumu podrobeni pracovníci onkologie, na Srí Lance buddhističtí mniši školy theraváda a jejich podpůrci. Ve vztahu k České republice je pro obyvatele na Srí Lance typické, že problematika smrti je sdílená a je součástí běžného života, existuje nezpochybnitelná autorita kulturního vědění a také je k dispozici množství dovedností, které jsou uplatňovány nejen v okamžiku smrti, ale i v běžném životě.

Češi problematiku formulují individuálně, nejsou ovlivněni homogenním kulturním názorem. V rozhovorech potřebovali mnohem více času k vyjádření se k daným otázkám, shodovali se v tom, že náboženské významy, ke kterým si sami našli cestu, jim pomáhají ve zvládnání každodenních konfrontací se smrtí. Náboženské přesvědčení ale nebývá předmětem komunikace mezi profesionály, byla vyjádřena taktéž nenaplněná potřeba interpersonálního sdílení. Kulturní reprezentace smrti jsou posunuty k individuálnímu formulování tématiky. Zatímco ve skupině buddhistických mnichů byla přítomna široká škála dovedností, jak se s utrpením a smrtí vyrovnat, mezi českými respondenty se vyskytovalo pouze pasivní přijetí skutečnosti.

Nešporová byla hlavní řešitelkou projektu *Reflexe smrti* v současné české společnosti, zaměřeného na studium představ o smrti a současné pohřební praxe. Výstupem byly články publikované v různých médiích, zaměřené na vnímání smrti a pohřebních rituálů, ze kterých také čerpám materiál pro tuto práci.

Souhrnnou práci o tabuizaci smrti v naší společnosti publikovala Přidalová.⁹⁹ Ve svém díle se zabývá společenskými atributy podmiňujícími způsob zacházení s umírajícími a s tématem smrti obecně. Zmiňuje různé aspekty tabuizace smrti a zabývá se možnostmi (týkající se především hospicové péče), které by mohly vést k určitému zlepšení současné

⁹⁷ HAŠKOVCOVÁ in SVATOŠOVÁ, M. *Hospice a umění doprovázet*. 2008, s. 16.

⁹⁸ HYTYCH, R. *Smrt a nesmrtelnost: sociální reprezentace smrti*. 2008.

⁹⁹ PŘIDALOVÁ, M. *Proč je moderní smrt tabu?* 1998.

situace. Podotýká nutnost změny biomedicínského modelu za model biopsychosociální, čímž vyzdvihuje možnost využívání skupinové terapie u terminálně nemocných pacientů a organizaci svépomocných sdružení pro pomoc pozůstalým. Plně s ní souhlasím, když říká, že nemá smysl hledat světonázor přijatelný širokým masám, ale spíše se soustředit na prosazování alternativního chování a postojů ke smrti a činit je přístupné těm, kdo o ně stojí.

V souvislosti s hospicovým hnutím u nás je třeba zmínit jméno lékařky M. Svatošové, která stála u zrodu prvního hospice, založeného v roce 1995 v Červeném Kostelci. Svatošová napsala mnoho publikací určených pro personál působící v oblasti paliativní medicíny. V této oblasti působí a publikuje také lékařka H. Haškovcová. Významnou osobností je i M. Špinková, která v roce 2001 založila spolu s přáteli domácí hospic Cesta domů, kde dosud pracuje jako ředitelka. Na starosti má mimo jiné ediční oblast a prezentaci v médiích. Je velkou propagátorkou domácího umírání a snaží se prolomit komunikační bariéru v souvislosti s daným tématem. M. Svatošová je zodpovědná za kampaň Nebojme se zbytečně, kterou realizovala na jaře 2012 ve spolupráci s Českou televizí, a dále provozuje internetový portál Umirani.cz, kde jsou sdruženy veškeré informace týkající se umírání a smrti.

3.2. Smrt v sekularizované společnosti

Česká republika patří mezi země sekularizované, náleží tedy k zemím, kde se převládá část obyvatel nehlásí k žádnému náboženskému vyznání. Lidé v české společnosti odmítají tradiční náboženské systémy a svou víru většinou nespojují s žádnou formou organizovaného náboženství. Haškovcová¹⁰⁰ podotýká, že Češi se sice považují za nevěřící, ale při rozhovoru vyplyne najevo, že vlastně v „něco“ věří, jen nedokáží přesně své vyznání formulovat a nehlásí se k žádné oficiálně registrované církvi. Kořeny českého antikatolického cítění bychom mohli najít již v dobách husitských. Národní hrdost a počátky nacionalistického cítění jsou spjaty právě s husitským hnutím. V podobném duchu se nesl rozměr českého národního obrození. Již v 19. století byli Češi ateisty, liberály či socialisty a náboženství nebylo pro ně důležité.¹⁰¹ Podobně i Halík podotýká, že ateistickým myšlenkám byl český

¹⁰⁰ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. 2000.

¹⁰¹ NEŠPOR, Z. R. *Víra bez církve?: východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. 2004.

národ nakloněn v minulosti; již za dob první republiky zde bylo přítomno mnoho antikatolických myšlenek jako pozůstatek protihabsburské nacionální ideologie.¹⁰²

Halík často hovoří o tom, že člověk je *nevyčísitelně náboženský*, a že lidé v moderní společnosti jen přestali pěstovat svou religiozitu prostřednictvím tradičních forem náboženství. Stará kultivovaná náboženská vyvěšená do nevědomí stále působí, ale není regulována vědomými toky. Prostor, uvolněný ústupem starých náboženství, je nyní zaplňován jinými podobami náboženství či jevy, které se jim nápadně podobají.¹⁰³

Posun myšlení od doby pozdního středověku až do současnosti měl v evropské společnosti podporu ve vědě. Zatímco modernost, která se objevila v době osvícenství, popisovala svět za pomoci empirických objektivních výrazů a lidé se domnívali, že existuje nějaká pravda, kterou je možno odkrýt, postmoderní doba se takovou jistotou nechlubí. Popper zavádí princip falzifikace, kdy žádná věda nemůže být imunní vůči kritice. Racionální kritika každého dosaženého poznání vede k nejistotě. Žádné vědění, píše sociolog Giddens,¹⁰⁴ nemůže spočívat na nesporných základech. I ty pojmy, které jsou nejvíce sdílené, mohou být považovány za platné s ohledem až na ty další. „*Jinak by sklouzly do dogmatu a oddělily by se od pravé oblasti rozumu, která určuje, co je vůbec platné.*“¹⁰⁵ Reflexivita je uváděna jako jedna z vlastností dnešní společnosti a s nárůstem této reflexivity jako dominantního paradigmatu dochází k popření tradičních mechanismů, které ve společnosti fungovaly.

Zatímco v tradičních společnostech je život člověka spjatý s působištem jeho předků, jeho rodiny a komunity, jejichž způsob života aktualizuje a přebírá jako návod pro svůj život a zároveň uchovává pro budoucí generaci, v nových podmínkách je jedinec z těchto tradičních pout vyvazován a jeho život je odkazován více než kdy předtím na individuální volbu. Tradiční návody na život, rituálně opakované praktiky, podléhají modernímu hodnocení a jsou obhajitelné, pouze pokud jsou empiricky ověřitelné.

Tradiční svět byl takto „odkouzlen“ a moderní lidé mohou většinu událostí ve svém životě předvídat či dokonce kontrolovat. Smrt je jedna z událostí, kterou předvídat ani ovládat nelze, a proto představuje ohrožení. Náboženství, které poskytovalo zdroj naděje či útěchy, se vytrácí, ale moderní člověk se smrti nepřestal bát, spíše naopak. Z tohoto důvodu myšlenky na smrt raději upozaduje.

¹⁰² HALÍK, T. Mnoho Čechů se za ateisty pokládá vlastně omylem. [online] 2008. [cit. 2012-15-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.halik.cz/rozhovory/czech2008.php>>

¹⁰³ HALÍK, T. *Prolínání světů: ze života světových náboženství*. 2006.

¹⁰⁴ GIDDENS, A. *Důsledky modernity*. 1998.

¹⁰⁵ Tamtéž s. 48.

Někteří filosofové či psychologové upozorňují, že tento jev negativně ovlivňuje kvalitu života lidí, a přicházejí se starou myšlenkou celoživotní přípravy na smrt. Tato moudrost, kterou znali již staří řečtí filosofové, má i v současném světě své místo a stejnou (ne-li větší) platnost. Existenciální filosof Heidegger došel k poznání, že uvědomění si vlastní osobní smrti funguje jako pobídka, která posune způsob bytí člověka z jednoho způsobu bytí do dalšího. Domníval se, že existují dva základní způsoby bytí ve světě: stav zapomnětlivosti bytí a stav plného uvědomování si bytí.

Poukázal na fenomén „propadlé“ existence, neautentické existence, kterému se řada lidí v dnešní postmoderní společnosti přizpůsobuje. Rozumí se tím propad do každodenních cyklů, ve kterých jsou určující společenské instituce, technické vymoženosti, ve kterých člověk žije odosobně, bez kontaktu s vlastní časovostí, s vlastním bytím. V opakování těchto koloběhů zapomíná na svůj individuální úděl, na starost o svou existenci. „Žije se“ v davu, ve společenství, ve kterém všichni dělají totéž, přežívá se bez ponětí o skutečné důležitosti naší konečnosti a časovosti. Heidegger tento způsob neautentické existence nazývá „man“ (ve smyslu kdokoli) či píše o modu „ono se“.

Cestu k plné existenci mohou zajistit jen existenciální otřesy a neúčinnější je podle něj zážitek úzkosti. Úzkost, která se na rozdíl od strachu neváže k nějakému konkrétnímu předmětu, nám otevírá celek, který všechno přesahuje. Je to připomínka našeho vnitřního prostoru, který nelze naplnit věcmi, institucemi či falešným světem technovědecké sítě, kterému Heidegger říkal „gestell“.

Žít v autentické existenci znamená vztahovat se ke smrti. Smrt podle něj není konec života kdesi v neurčité budoucnosti, ale je přítomna v pohybu naší existence. Proto smrt bytostně patří k naší existenci. Smrt je zvěstovatelem autentické existence. Když žijí lidé bez kontaktu se svou konečností a časovostí, žijí v neustálém koloběhu života bez kontaktu se svou autentickou existencí, odcizují se sami sobě. Nebezpečí tohoto odcizení hrozí tehdy, ztratíme-li schopnost zakoušet svou časovost, a tedy i svou konečnost. Slovo autentický má původ v předponě out (znamenající vně) a ve slově entita (jsoucno). Když je člověk autentický, je tedy schopen jít za zmíněná jsoucna, za horizont. Modus „ono se“ je určitá ztracenost člověka dnešní doby. Toto „ono se“ zastupuje uchopení bytostných možností, zbavuje pobyt výslovné volby těchto možností, neví se, kdo vlastně volí. Návrat z „ono se“ k autentické existenci bytí sebou musí být provedením volby – zvolit právě tuto volbu moci být ze sebe sama. Člověk musí sebe nalézt v neurčitém „ono se“, potřebuje dosvědčení „moci být sebou“. Toto dosvědčení může poskytnout každodenní sebevýklad pobytu jako hlas svědomí.

Svědomy je součástí našeho pobytu, je fenomén pobytu. Hlas svědomí odemyká náš pobyt, a proto patří k existenciálním fenoménům.¹⁰⁶

Detradicionalizace (rozpad starých modelů nezpochybnitelných „pravd“) ústí v situaci, kdy jedinec je nucen sám si konstruovat smysl okolního světa a vytváří si svůj vlastní vztah ke smrti. Nadosobní povaha náboženství a v něm zakotvené morálky je nyní přemístěna a rozdrobena do myslí jednotlivých lidí. Tradiční dogmata morální odpovědnosti jsou nahrazována subjektivní morálkou člověka. „*Individuace a modernita jsou dvě stránky téže společenské situace. Individuace znamená, že lidská identita přestává být daností, ale stává se úkolem; zároveň se tím na jedince svaluje zodpovědnost za plnění tohoto úkolu a za jeho důsledky (a také za vedlejší účinky). (...) Modernita nahradila určení společenského postavení naléhavým a povinným sebeurčením.*“¹⁰⁷

Tento proces není třeba chápat negativně, lidé se vymanili z tradičních struktur a nyní se pohybují v prostoru, který není vázán časem. Modernita vytvořila pro člověka možnost mnoha přístupů, volnosti, vznikly instituce pro řešení různých situací.

Život obyvatel dnešní euroamerické civilizace je do značné míry podmiňován konzumním způsobem života a stále více závisí na osobním výběru životního stylu. V rámci těchto ekonomik tedy nelze hovořit jen o stylu života, ale i o stylu smrti.¹⁰⁸

3.3. Pohřební rituály v současnosti

V předchozích kapitolách se zmiňují o dobových souvislostech, které ovlivňují a proměňují vztah lidí k pohřebnímu obřadu. Trendy posledních let hovoří jasně; klesá počet lidí, kteří se hlásí k náboženskému vyznání a zároveň s tímto poklesem je patrný úbytek potřeby provádět náboženské rituály. Níže uvádím výsledky studie European Values Study (Rabušic a Hamanová, 2009), na jejichž podkladě jsem vytvořila následující grafy.

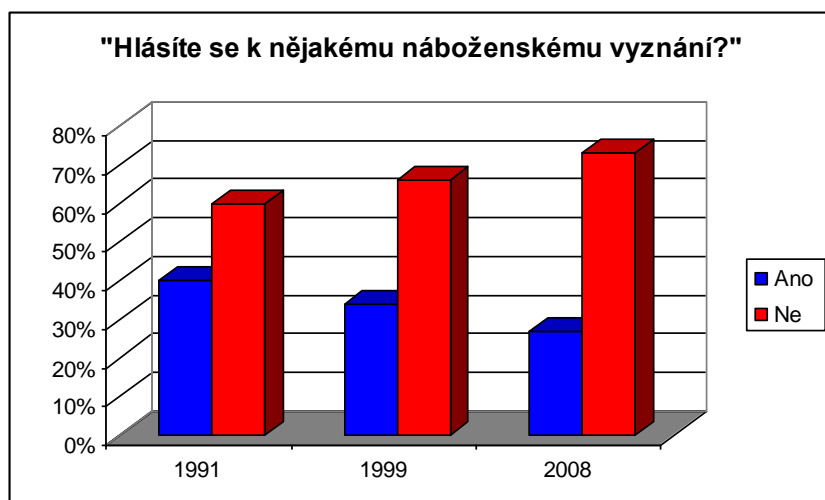
Zatímco v roce 1991 se k náboženskému vyznání hlásilo 40 % respondentů, v roce 1999 to bylo už jen 34% a v roce 2008 klesl počet věřících o další 3 %.¹⁰⁹

¹⁰⁶ HEIDEGGER, M.. *Bytí a čas*. 2002, s. 304 – 307.

¹⁰⁷ BAUMAN, Z. *Individualizovaná společnost*. s.171.

¹⁰⁸ DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. 2007.

¹⁰⁹ RABUŠIC, L. a HAMANOVÁ, J. *Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008*. 2009.

Graf č. 1 Příslušnost k náboženskému vyznání.¹¹⁰

Následující tabulka poskytuje přehled názorů veřejného mínění na církevní obřady, prováděné ve zlomových momentech života. Tyto životní situace jsou v tradičních společnostech předmětem přechodových rituálů. V naší společnosti bývaly při příležitostech těchto událostí konány církevní rituály, avšak ve 21. století se nadpoloviční většina lidí domnívá, že provádění církevních rituálů při příležitosti narození dítěte, sňatku či úmrtí není důležité.

Již na první pohled je z analyzovaných dat patrné, že vždy existuje několik procent respondentů, kteří se nehlásí k náboženskému vyznání a i přesto se domnívají, že církevní obřady jsou důležité. Výzkumná otázka ale nemíří na to, zda by respondent osobně tento rituál prováděl, vypovídá jen o tom, jak velkou váhu tomuto fenoménu přikládá.

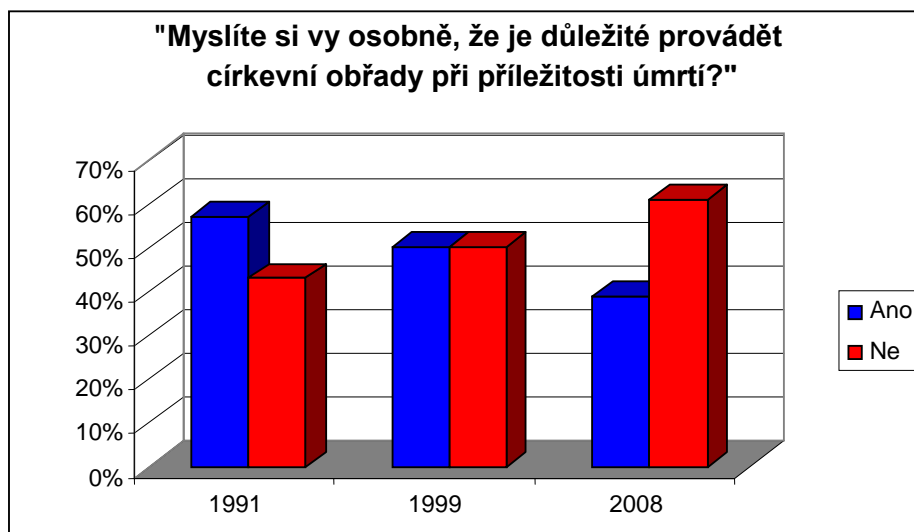
Největší pokles víry v rituály je patrný právě u pohřebních obřadů, ale zároveň má tato kategorie v obou letech nejvyšší procentuelní četnost v kladných odpovědích.

Odpověď respondentů	1991	2008	Úbytek 1991 vs 2008
Ano, hlásím se k nějakému náboženskému vyznání	40%	27%	13%
Ano, myslím si, že provádět církevní obřady při příležitosti narození je důležité	49%	36%	13%
Ano, myslím si, že provádět církevní obřady při příležitosti sňatku je důležité	47%	33%	14%
Ano, myslím si, že provádět církevní obřady při příležitosti úmrtí je důležité	57%	39%	18%

Tabulka č. 1 Názor veřejného mínění na provádění církevních obřadů.¹¹¹

¹¹⁰ RABUŠIC, L. a HAMANOVÁ, J. *Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008*. 2009, s. 123.

Z následujícího grafu vyplývá, že v roce 1991 přikládalo církevnímu pohřebnímu obřadu váhu 57 % respondentů, v roce 1999 byl stav kladných a záporných odpovědí zcela vyrovnaný. V roce 2008 v důležitost církevních rituálů při pohřbu věřilo pouhých 39 % dotázaných.

Graf č. 2. Důležitost církevního obřadu při příležitosti úmrtí.¹¹²

V průběhu minulého i tohoto století se mění průběh samotného obřadu. Především rituály spojené s úmrtím ubývají a samotný obřad (jak občanský tak církevní) se stává jednodušším. Mnohé zvyky přetrvávající po staletí upadají v zapomnění. Snižuje se četnost obřadů, kde příbuzní žádají vidět tělo zesnulého. Účast na pohřbu je většinou omezena pouze na členy rodiny či přátele. Přibývá také pohřbů bez obřadu. Tradičně zde vzniká rozdíl mezi vesnicí a městem, kdy na vesnici stále ještě můžeme spatřit některé tradice a zvyky minulých staletí. Na vesnicích je zde kladen větší důraz na význam pohřbu jako společenské události, které se účastní (na rozdíl od měst) mnoho známých a přátel.

Významným faktorem ovlivňujícím průběh pohřbu je způsob nakládání s lidskými pozůstatky. Zatímco u našich zahraničních sousedů jsou stále četné pohřby inhumací, Česká republika zaujímá ve způsobu pohřbívání specifickou pozici vůči ostatním evropským státům. Má nejvyšší míru kremace v Evropě, která v roce 2011 činila 80,72 %. Pro příklad srovnání lze uvést Slovensko, které mělo pouze 17 %.¹¹³ I v některých Evropských státech počet

¹¹¹ RABUŠIC, L. a HAMANOVÁ, J. *Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008*. 2009, s. 123 - 131

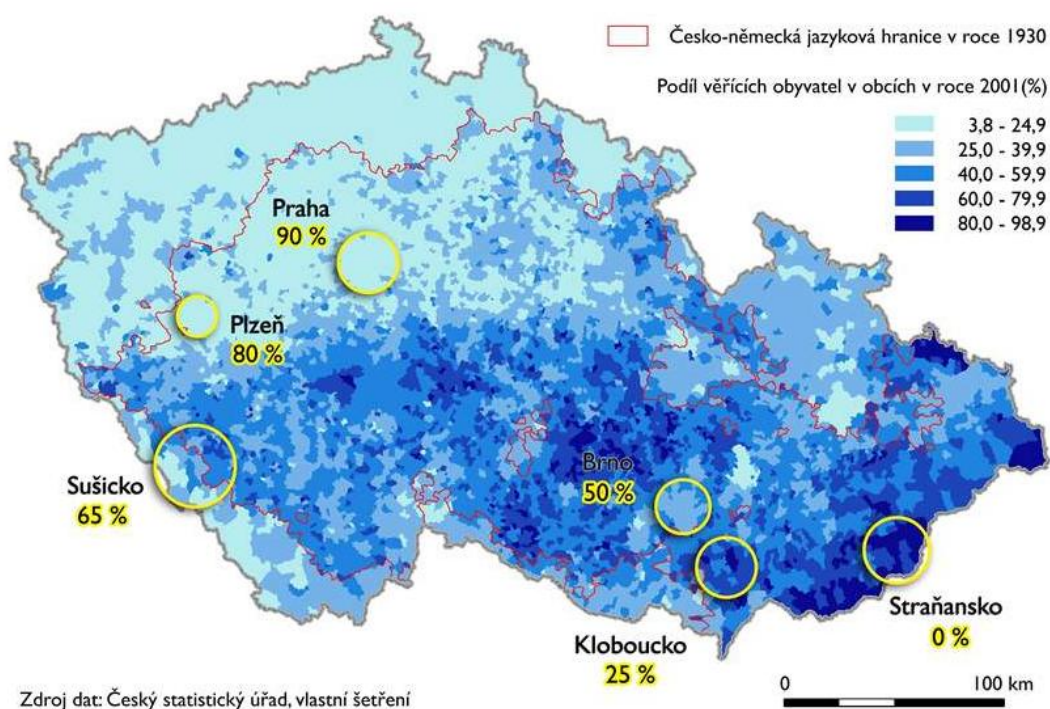
¹¹² RABUŠIC, L. a HAMANOVÁ, J. *Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008*. 2009, s. 131.

¹¹³ HUPKOVÁ, M. *Pohřbívání a hřbitovy – reflexe kultury českého venkova*. 2010.

kremací stoupá. V Anglii v roce 1998 bylo spáleno celkem 72 % ostatků a zároveň ve většině případů pro ně neexistoval hrob ani místo, kde by byla uložena urna.¹¹⁴

Ze socioekonomických ukazatelů ovlivňují tato fakta pouze dva faktory: náboženství a politický charakter současný i minulý.¹¹⁵

Nejvýznamnější rozdíly ve způsobu pohřbívání lze sledovat v rámci rozlišení kategorie město a vesnice. Ve městech zpravidla převažuje kremace, zatímco na vesnicích pohřeb do země. Ve městech zároveň převažuje vysoké procento pohřbů bez obřadu. Je prokázána míra korelace těchto faktorů s mírou místní religiozity. Obrázek č. 3 ilustruje míru náboženskosti na našem území. Nejvíce věřících je tradičně v jižních Čechách a na Moravě, zatímco severní Čechy a Praha jsou oblastmi s nejmenším počtem věřících. V Praze se nehlásí k víře 90 % lidí a zároveň je zde nejvyšší míra kremací – až 90 %. V Plzni je zaznamenáno 70 % kremací, v Brně už jen 40 %.¹¹⁶

Obr. č. 2. Míra religiozity v České republice v roce 2001¹¹⁷

V Česku se pohybuje průměrná cena pohřbu okolo třinácti tisíc Kč, v religiózních oblastech jsou náklady na pohřeb znatelně vyšší - až okolo dvaceti tisíc Kč. Pro rodiny na

¹¹⁴ KERRIGAN, M. Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti. 2008.

¹¹⁵ HUPKOVÁ, M. Pohřbívání a hřbitovy – reflexe kultury českého venkova. 2010.

¹¹⁶ Tamtéž

¹¹⁷ Tamtéž

vesnicích by bylo nepřijatelné vypravit pohřeb bez obřadu. Žádný z vesnických pohřbů se neobejde bez květin, muzikantů a smuteční hostiny. Nosiči rakve bývají známí zesnulého. Významný dopad na způsob pohřbu má také přítomnost kostela v obci. Pokud kostel v obci není umístěn, převládají zde občanské pohřby. Z analýz vyplývá, že vliv na vesnický způsob pohřbívání může mít i politické vyznání místních představitelů. Zájem rodiny o zesnulého a jejich angažovanost v pohřbeních obřadech jsou zřejmě dány větším důrazem na rodinné hodnoty a celkovou roli rodiny na venkově.¹¹⁸

Pohřby bez obřadů jsou specifikem velkoměst, a to převážně z důvodu větší anonymity, ale v současnosti jich přibývá i na menších městech. Se vzrůstajícím podílem těchto pohřbů přibývá i počet nevyzvednutých uren.¹¹⁹ Vlivem této skutečnosti dochází ke značné simplifikaci pohřebního rituálu. Většina pozůstalých se omezuje jen na potřebné minimum.

K tomu je třeba podotknout, že se v této oblasti jedná o velkou kulturní změnu. Pohřební ceremoniál byl považován za důležitý ve většině kultur. V tradičních kulturách zajišťoval mrtvému dobrý a spokojený posmrtný život a živým garantoval ochranu před mrtvými. V naší kultuře byl pohřební ceremoniál donedávna vnímán jako prokázání úcty mrtvému a jako symbolické vyrovnání se s odchodem blízkého člověka. Příčin, které vedly k současné situaci v pohřbívání, je mnoho. O některých z nich pojednám v následujících odstavcích.

Většina lidí nevolí církevní pohřeb, protože sami nejsou věřící a ani zesnulý se neúčastnil církevního života. Variantou náboženského obřadu je občanský pohřeb, který ale duchovní rozměr postrádá, a tak je jeho nabídka mnohdy neuspokojující. Pozůstalí mohou vybrat hudbu, která bude obřad doprovázet, ale proslov o zemřelém většinou pronáší řečník, který nebožtíka neznal a nemá tak o něm mnoho co říci.

Často zmiňované je ekonomické vysvětlení současné situace. Průměrný pohřeb vyjde na dvanáct až patnáct tisíc korun.¹²⁰ Za uložení urny platba narůstá. V případě pomníku je už třeba počítat s výdajem navíc v řádech desítek až stovek tisíc Kč.

Zlom v investicích do pohřbů nastal v roce 2008, kdy stát zrušil pětitisícový příspěvek na pohřebné. Další vlna nezájmu přišla s hospodářskou krizí, kdy se na některých hřbitovech vyskytuje až čtyřicet procent nezaplacených hrobů. V případě, že se o ostatky zesnulého nikdo nepřihlásí do devadesáti osmi hodin po jeho úmrtí, přebírá finanční odpovědnost stát,

¹¹⁸ HUPKOVÁ, M. Pohřbívání a hřbitovy – reflexe kultury českého venkova. 2010.

¹¹⁹ Tamtéž

¹²⁰ Nešporová, O. Na věčnost bez patosu. Dějiny a současnost. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://dejiny.nln.cz/archiv/2008/11/na-vecnost-bez-patosu>>

resp. organizace pohřbu zůstane obci a náklady na kremaci hradí stát. V roce 2007 zaplatil stát za sociální pohřby statisíce korun a v roce 2010 suma nákladů státu narostla na 4,5 milionu Kč. Ovšem jak podotýká Nešporová,¹²¹ ve srovnání s jinými zeměmi jsou náklady na pohřeb v Česku stále relativně malé. Ve světě často dosahuje suma, kterou příbuzní za pohřeb vydají, až desetinásobku. V západní Evropě je možné si předplatit pohřební službu u konkrétní společnosti či ji řešit speciálním pojištěním. V České republice tuto službu nabízí Česká pojišťovna (produkt se jmenuje Pieta). Občan si může během života spořit na vlastní pohřeb a v případě, že není jisté, zda by někdo z rodiny či přátel zajistil pohřeb, může si obřad zajistit tím, že si vybere pohřební službu a sjedná s ní dopředu smlouvu, kterou následně postoupí pojišťovně, která po jeho skonu zaplatí úkon pohřební službě z peněz pojištěnce.¹²²

Dalším důležitým aspektem pro konání pohřbů bez obřadu je také snaha blízkých vyhnout se situaci, která je pro ně nepříjemná. Vyjadřování žalu na veřejnosti bylo v minulém století považováno za nežádoucí a v dnešní moderní společnosti dochází k privatizaci citových potřeb. Pro mnoho lidí je vyjadřování kolektivního smutku během obřadu obtížné či dokonce nepřijatelné.

Posledním důležitým faktorem je ztráta smyslu pohřebního obřadu pro pozůstalé. Od doby socialismu se průběh občanského pohřbu změnil velmi málo a zůstává nedořešeno, do jaké míry současná podoba civilního obřadu naplňuje potřeby klientů. Nové pohřební služby se nesnaží pozůstalým pomoci tím, že by přinášely nové alternativní složky rituálu, které by činily pohřeb důstojnějším a dodávaly mu vysokou symbolickou hodnotu.¹²³ Za sebe se domnívám, že takový úkol je pro pohřební službu velmi obtížný, a otázkou je, jaké alternativní služby by měly pohřební služby nabídnout a zda by o ně byl zájem. Podle Nešporové se vztah klientů a pohřební služby komplikuje nedůvěrou ze strany občanů, kteří podezřívají službu z jednostranné orientace na zisk.¹²⁴ Tuto informaci jsem také zaznamenala v mnoha reakcích na internetové poradně pohreb.cz. Pro dotazující je většinou matoucí, že pohřební ústavy nezveřejňují na internetu své ceny. Pozůstalí potom pohřební službu podezřívají z příliš vysokých cen. Vzhledem k narůstajícímu počtu dlužníků pohřební služba často požaduje zálohu či platbu předem, což mnozí pozůstalí nesou nelibě.¹²⁵

¹²¹ Tamtéž

¹²² srov. Poradna pohreb.cz. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. dostupné z WWW: <<http://poradna.pohreb.cz/ceny-pohrebnych-sluzeb>>

¹²³ Nešporová, O. Na věčnost bez patosu. Dějiny a současnost. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://dejiny.nln.cz/archiv/2008/11/na-vecnost-bez-patosu>>

¹²⁴ Nešporová, O. Na věčnost bez patosu. Dějiny a současnost. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://dejiny.nln.cz/archiv/2008/11/na-vecnost-bez-patosu>>

¹²⁵ Poradna pohreb.cz. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. dostupné z WWW: <<http://poradna.pohreb.cz/ceny-pohrebnych-sluzeb>>

Oslabení sociální soudružnosti v důsledku globálních změn ve společnosti vedlo k privatizaci umírání a smrti na úkor kolektivních rituálů. Je pouze na výběru rodinných příslušníků (popřípadě na přání zesnulého), jak se zesnulým naloží. V tomto ohledu navazují na předchozí kapitolu, kde jsem představila myšlenky sociologů a filosofů, kteří podotýkají, že namísto kolektivní odpovědnosti nastupuje individuální rozhodnutí člověka, který nese za své činy i život odpovědnost.

Podle Daviese¹²⁶ jsou okolnosti smrti a pohřbu v dnešní společnosti automaticky nastaveny (v tomto kontextu má autor na mysli církevní obřady ve Velké Británii). Pokud tedy neexistuje konkrétní opačné rozhodnutí, bude se proces ubírat jedinou určitou cestou. V době těžkých chvil úmrtí blízkého člověka je obtížné činit rozhodnutí, které se bude ubírat jinou cestou, než je tradičně žádáno. Davies¹²⁷ pak uvažuje o tom, že při aktivní spolupráci rodiny s knězem může vzniknout rituál, ve kterém se snoubí prvky křesťanské tradice s místními a osobními atributy, kterými rodina i přátelé mohou vzdát čest památce zemřelého - tím může vzniknout uspokojivý rituál. Církve dnes dělají mnohé ústupky a pro určité množství křesťanských kněží není potíž vést obřad i přes to, že se zesnulý aktivně nehlásil k víře. Zatímco v minulosti byly obřady většiny církví unifikované a založené na standardním podkladu víry, dnes se již mnohé změnilo. Přikládá se význam individualitě každého člověka, který je stejně jedinečný ve smrti, tak jako byl během života. Z pojetí pohřebních rituálů kombinujících individuální přístup s tradicí by se mohla v budoucnu utvářet nová koncepce pohřbů. Pohřební služby by tedy v budoucnu mohly provádět pohřeb samy bez asistence církve a do svých služeb zahrnout i péči o pozůstalé. Na myšlenky tohoto autora lze navázat úvahou, do jaké míry máme v České republice automatické nastavení a zda a jakými rituály pozůstalí činí pohřeb svých blízkých osobní vzpomínkou, a dále které atributy jsou zahrnuty v současné nabídce pohřebních ústavů. Tato úvaha bude součástí dalších kapitol rozboru pohřebního rituálu. Daviesova úvaha o skloubení církevní praxe s osobním vzpomínkovým rituálem se mi jeví jako vhodná varianta řešení pro ty, kteří mají zájem se s nebožtíkem důstojně rozloučit a nemají averzi ke křesťanské církvi.

Ve světě i u nás se objevuje mnoho netradičních přístupů k pohřbívání, které jsou ale spíše ojedinělými výstřelky s malým statistickým podílem četnosti v populaci. V nabídce současných pohřebních služeb je možnost pohřbu do vody či dokonce rozptýl popela ve vesmíru (vesmírný pohřeb), kdy je symbolická porce zpopelněných ostatků umístěna na oběžnou dráhu Země, Měsíce či do hlubokého vesmíru. Cena takového pohřbu se pohybuje

¹²⁶ DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. 2007.

¹²⁷ DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. 2007.

cca od tisíce amerických dolarů do dvanácti tisíc dolarů.¹²⁸ Jiné společnosti nabízejí zmrazení těla zesnulých či založení pamětních webových stránek.¹²⁹ Byl doložen příklad netradičního naložení s popelem jednoho občana z Velké Británie, ke kterému se rozhodl sám umírající, když viděl v televizi reklamu propagující medailónky na krk, do kterých je možno uložit popel zesnulého. Rodina, která respektovala jeho přání, si skutečně po jeho smrti nechala zhotovit jedenáct takovýchto medailónků, ve kterých byl uložen popel zesnulého.¹³⁰ Příkladů neobvyklého naložení s ostatky zesnulých by se našla celá řada. Pokud lidé neporušují Zákon o pohřbenictví, mají svobodu v nakládání s mrtvým tělem, resp. se zpopelněnými ostatky svého blízkého.

Příklad ojedinělého nakládání s popelem zemřelého dokládá krásný dokument V. Poltikoviče s názvem *Dotek z druhého břehu*. Dokument provází vyprávění ženy, jež se rozhodla naplnit poslední přání svého přítele, aby byl jeho popel uložen v horách na území Tibetu. Film dokumentuje její prožitky při setkání s vlastní smrtelností při konfrontaci s výrazně odlišnou kulturou, která je známá svými propracovanými rituály a mytologií související se smrtí a posmrtným procesem. Pro diváka takového dokumentu může být podobné zamyšlení cennou inspirací a podnětem k zamyšlení nad vlastním životem a smrtí.

Při analýze současných trendů v pohřbívání se mi jeví nezbytné zmínit ekologický pohled na tuto problematiku. V České republice tento směr uvažování není příliš rozšířený, ale v publikacích zahraničních autorů jsem našla úvahy na téma „zelených pohřbů“, které se již v některých oblastech realizují. Pro ekologii je charakteristické, že slučuje vědu, etiku, filosofii, politiku i ekonomii podobným způsobem, jakým to dříve činilo náboženství. Ekologie je součástí znalostí o tom, jak se stravujeme, které produkty kupujeme ale i jak nakládáme s mrtvým tělem. To vše se dostává do povědomí nového paradigmatu vnímání světa.¹³¹

Kremace byla původně chápána jako zdravý způsob likvidace mrtvých těl. Ovšem v průběhu 20. století rostou obavy z toxických emisí, které uvolňují krematoria do ovzduší. Ve Velké Británii již byly vzneseny obavy ohledně negativního dopadu, který popel způsobuje na místech, kam nechávají pozůstalí ostatky rozprašovat: „*Skotská horolezecká rada požádala truchlící pozůstalé, aby se vyhnuli nejoblíbenějším místům na skotských*

¹²⁸ Memorial space flights [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. dostupné z WWW: <<http://www.memorialspaceflights.com/>>

¹²⁹ DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. 2007.

¹³⁰ Netradiční pohřeb – jedenáct pozůstalých nosí popel z nebožtíka na krku. Funeral. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.funeralq.cz/rubriky/netradicni-pohreb-%E2%80%93-jedenact-pozustalych-nosi-popel-z-neboztika-na-krku>>

¹³¹ DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. 2007.

vrcholcích kvůli obavám, že množství popela způsobuje změny půdy. V Leicestershire si veslaři na řece Soar stěžovali, že pokud do ní budou truchlící neustále vhazovat popel, stane se nepoužitelnou. Podobně konzervativní činitelé na Snowdonu (nejvyšší hora Walesu) požádali lidi, aby uvažovali o jiných alternativách kvůli ekologickým dopadům na vegetaci.¹³²

Pro ekologicky uvědomělé občany se tak opět stávají populární pohřby do země. Běžné pohřební služby zanechávají neekologický otisk např. chemikáliemi, kterými jsou těla nabalzamována (zejména formaldehydem prosakujícím do spodních vod) nebo rakvemi se železnými rámy, které se obtížně rozkládají apod. Naproti tomu na dnešním eko-hřbitově je tělo pohřbeno v rubáši z biologicky odbouratelné látky v lepenkové rakvi. Hrob je označen stromem, nikoli náhrobkem. Tráva se neseká, celé místo se nechá napospas přírodě a zesnulý se stane součástí celkového ekosystému.¹³³ Taktéž Davies¹³⁴ zmiňuje existenci takzvaných lesních hřbitovů, kdy je tělo v rakvi z proutí či ekologicky snadno rozložitelného materiálu uloženo v lese či v krajině, kde se brzy stane její součástí. Tento druh pohřbívání stojí na ekologických hodnotách a vyjadřuje rostoucí zájem veřejnosti o přirozené prostředí.

V časopise *Funeral*¹³⁵ byl v roce 2010 publikován článek, původně zveřejněný v britském deníku *Daily Telegraph*. Belgické pohřební úřady zde představily plány, podle kterých by bylo možné rozpustit těla zemřelých v žíravině a spláchnout je do kanalizačního systému. Tuto metodu likvidace lidských ostatků chtějí prosadit v celé Evropské unii. Kontroverzní metoda je podle nich levnější i ekologičtější než krematoria, která znečišťují ovzduší a pohřbívání do země, které zabírá půdu, jež by mohla být využita jiným způsobem. Rozpuštění zemřelí by měli putovat do kanalizačního systému a poté do čističek. Návrh je podle tohoto dva roky starého článku v posouzení Evropské unie. Většina obyvatel Belgie prý tento nápad považuje za znepokojující. V nedávné době, jak uvádí zdroj, bylo použití tohoto postupu schváleno v šesti amerických státech: Maine, Colorado, Florida, Minnesota, Oregon a Maryland. Zrecyklované ostatky mohou být umístěny do kanalizačního systému, ale také je možné je umístit do urny a předat příbuzným zemřelých.

Jakkoli se mi jeví některé výše zmíněné varianty jako bizarní, nezdá se mi nemožné, že vývoj pohřebních praktik bude pokračovat v tomto trendu, zejména pokud uvážíme strmě

¹³² KERRIGAN, M. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. 2008, s. 184.

¹³³ KERRIGAN, M. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. 2008

¹³⁴ DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. 2007

¹³⁵ Belgičtí hrobaři plánují splachovat mrtvolu. *Funeral*. 2010. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW:

<<http://www.funeralq.cz/rubriky/belgicti-hrobari-planuji-splachovat-mrtvolu>>

narůstající počet obyvatel naší planety a míru jejího znečištění. Naproti tomu Davies¹³⁶ v závěru své publikace podotýká, že i přes všechny naše ekologické aktivity Země zanikne, a význam, který někteří lidé přikládají ekologii, je jen zdánlivý a pouze zdůrazňuje naši touhu přežít.

3.4. Výzkumy v oblasti umírání a pohřebních rituálů

Mnoho dat souvisejících se smrtí a pohřbem zachycuje pramenná publikace European Values Study.¹³⁷ V této rozsáhlé sociologické publikaci autoři přicházejí s čísly, která mapují vývoj hodnotových orientací v České republice v letech 1991 - 2008. V této práci postupně představují výsledky některých výzkumných otázek, které jsou relevantní k tématu této práce.

Agentura STEM/MARK na zadání hospicového sdružení Cesta domů realizovala v roce 2011 výzkumný projekt zaměřený na vnímání konce života, umírání a na péči o umírající osoby.¹³⁸

Projekt byl cílen na obyvatele České republiky starší čtrnácti let. Zvláštní pozornost byla věnována názoru zdravotníků, kteří tvořili téměř polovinu dotázaných. Celkový počet respondentů činil 2101.

Z výzkumu vyplynulo, že dvě třetiny osob o smrti někdy přemýšlí, třetina respondentů o smrti nikdy se svými blízkými nehovoří. Pro dvě pětiny lidí je těžké o smrti a umírání hovořit. V naší společnosti se o smrti nehovoří dostatečně podle tří čtvrtin dotázaných, mezi zdravotníky tento názor překračuje 90 %. Mezi nejvýznamnější důvody tabuizace tohoto tématu patří obava z konce života, opomíjení v rodinách a mediální nezajímavost této problematiky.

Pod pojmem důstojné umírání si většina lidí představovala skon bez bolesti, v klidu a bez strádání, rychlou smrt v rodinném kruhu a pokud možno ve spánku. 69 % lidí si nepřeje umírat v LDN a v nemocnici 45 %. Hospic staví dotázaní zdravotníci na úroveň domácího prostředí, zatímco běžná populace ho zařadila v mezi neoblíbená místa hned za nemocnici. 42 % lidí by v hospici skonat nechtělo.

Většina (95 %) lidí souhlasila, že pohřeb je příležitost k rozloučení s blízkou osobou, na druhém místě skončil výrok, že pohřeb je uzavření životního příběhu. Většina populace se

¹³⁶ DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. 2007

¹³⁷ RABUŠIC, L. a HAMANOVÁ, J. *Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008*. 2009.

¹³⁸ STEM/MARK. *Smrt a péče o umírající*. [online] 2011. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.umirani.cz/res/data/017/001907.pdf>>

pro účast dětí na pohřbech vyslovila pozitivně. Na pohřby svých blízkých či přátel nechodí pouze desetina lidí. Na dotaz, zda podnikli nějaké konkrétní opatření ohledně vlastního pohřbu, odpovědělo kladně pouze 14 % populace. 28 % o tom uvažuje, zbylých 58 % ani v tomto ohledu zatím nic podnikat nechce. Ohledně posledních přání či opatření týkajících se vlastního pohřbu existuje často tabu, podotýká Haškovcová¹³⁹, protože většina lidí je přesvědčena, že na taková opatření je dostatek času. Následně jsou příbuzní často nejistí, jak mají pohřeb vlastně uspořádat, když o tom nebožtík za života nemluvil a oni neznají jeho přání.

Mnoho průzkumů vzniklo v rámci studentských prací. Lucie Kašová¹⁴⁰ si kladla otázku, jakým způsobem „*ovlivňuje náboženské vyznání a jeho tradice způsob rozloučení*“. Oslovila obyvatele Jílového u Prahy nad šedesát let, přičemž respondenty strukturovala do tří skupin dle vyznání: římskokatolické, členové Husova sboru Československé církve husitské a bez vyznání, nejlépe členové komunistické strany. Kašová ve své práci vychází ze spisu O smrti, ve kterém učitel B. Šrom zachytil místní obyčeje spojené se smrtí a umíráním okolo roku 1895. Kašová tyto zvyky srovnává se současnými, tak jak je formulují respondenti jednotlivých skupin. Dotazovaní rozlišují, kterou zvykovou část pohřebního obřadu považují za rituál a kterou ne. Většina respondentů vnímala zasílání parte jako součást rituálu. Naopak barvu oblečení, hudební doprovod, vkládání předmětů do rakve, pořádání hostiny a jiné skutečnosti související s obřadem neoznačila většina respondentů jako součást pohřebního rituálu. Vyvozuje, že pro respondenty ztratily tyto úkony rituální význam a jsou pouze společenským pravidlem.

Ve vyhodnocení výzkumné otázky Kašová konstatuje, že respondenti z řad věřících mají velmi podobné odpovědi. Ve srovnání se třetí skupinou (bez vyznání) jsou jejich odpovědi obšírnější, jsou vstřícnější k rozhovoru o dané tematice a jejich postřehy detailů v pohřbívání jsou mnohem podrobnější. Rozhovory s respondenty v poslední skupině (bez vyznání a hlásící se k filosofii komunistické strany) byly znatelně stručnější, tato skupina dotázaných neměla zájem o pohřbech diskutovat. Dále Kašová konstatuje, že ve srovnání se zmíněným pramenem z 19. století sepsaným učitelem Šromem dochází k výrazné redukci počtu a zjednodušení pohřebních rituálů.

Průzkum s názvem „*Přeferenční způsoby pohřbu*“ zaměřený na vnímání pohřebních rituálů v představách skupin respondentů čtyř různých náboženských vyznání provedla

¹³⁹ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. 2000.

¹⁴⁰ Kašová, L. *Pohřební rituály dříve a nyní*. [online] 2011. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <http://www.dingir.cz/clanky/311/pohrebni_ritualy.pdf>

Nešporová v rámci projektu „Reflexe smrti v současné české společnosti“, jehož závěry publikovala následně v časopisu *Český lid*¹⁴¹. Pro svoje zkoumání vybrala respondenty ze čtyř skupin vyznání: členové církve římskokatolické a Českobratrské církve evangelické a dále členové sboru Náboženské společnosti Svědků Jehovových a Mezinárodní společnosti pro vědomí Krišny. Výzkum sestával ze semi-strukturovaných nestandardizovaných rozhovorů a byl doplněn zúčastněným a nezúčastněným pozorováním při náboženských obřadech v těchto skupinách. Nešporová konstatuje, že respondenti v rámci jedné skupiny měli většinou podobné představy, zejména co se týká posmrtné existence a preferovaného způsobu pohřbu. Katolíky byl pohřeb vnímán nejčastěji jako rozloučení, protestanti kladli důraz na význam pohřbu jakožto smíření se pozůstalých se smrtí blízkého, podobně tomu bylo u Svědků Jehovových. Naopak přívrženci hnutí Krišna kladli větší důraz na rituální praktiky konané během umírání než na obřady konané po smrti jedince.

Pohřební rituály hodnotili kladně členové církve římskokatolické a Českobratrské církve evangelické. Pohřeb hodnotili jako uznávanou formu projevu emocí, dva respondenti považovali za přínosný také fakt, že se při pohřbu sejde rodina a tím se podporuje její soudružnost. Modlitby za zemřelého a zádušní mši jako prostředky, které mají pomoci zemřelému v jeho další existenci, zmínilo jen málo respondentů. (Nešporová, 2006) Podle výzkumu z roku 2008 v současné společnosti přiznává víru v posmrtný život jen 29 % lidí.¹⁴² Toto číslo je téměř shodné s počtem lidí, kteří se ve výzkumném roce 2008 hlásili k náboženské víře (27 %). Tématem samostatného výzkumu by se tak mohla stát otázka, kolik křesťanů věřících v posmrtný život praktikuje modlitby za zemřelého a zádušní mši s vírou, že tyto rituály jsou nápomocny nebožtíkovi v jeho dalším životě.

Dále Nešporová uvádí výpověď faráře, jenž byl jedním z respondentů. Tento katolický farář (v současné době působící na pražské farnosti) se zmiňuje o překvapivém faktu, že lidé nespojují pohřeb se zádušní mší, která se ovšem v Praze koná někdy až půl roku po úmrtí. Na venkově je podle něj situace v tomto ohledu odlišná. Celkově negativně hodnotili význam pohřebních rituálů někteří respondenti z řad svědků Jehovových a také členové hnutí Krišna – ti kritizovali především církevní pohřby, jelikož v kontextu jejich učení je křesťanská praxe spočívající v uložení těla do hrobu a jeho následné navštěvování nesmyslná, protože duše už v těle není přítomna.

Výzkum ukázal, že průběh a forma pohřbů jsou ovlivněny osobními preferencemi respondentů, které se ale pohybují v rámci zvyklostí náboženské skupiny, ke které se hlásí.

¹⁴¹ NEŠPOROVÁ, O. *Preferenční způsoby pohřbu*. 2006.

¹⁴² RABUŠIC, L. a HAMANOVÁ, J. *Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008*. 2009.

Dále jsou jejich preference ovlivňované způsobem, kterým probíhají pohřby ve většinové sekulární společnosti.

4. Zákon o pohřebnictví

Oblast pohřebnictví podléhá zákonu č. 256/2001 sb. o pohřebnictví a o změně některých zákonů (dále jen zákon), ve znění následných předpisů, který nabyl účinnosti od 1. ledna 2002. Zákon definuje správu veřejných a neveřejných pohřebišť, podmínky pro zacházení s mrtvým tělem do doby pohřbení a podmínky zacházení s ostatky po pohřbení do hrobu či kremace, práva a povinnosti související s provozováním pohřební služby, prováděním balzamací a konzervací lidských pozůstatků a provozováním krematorií. Pro potřeby této práce uvádím jen ty předpisy, které jsou v užším spojení s analyzovaným tématem.

4. 1. Nakládání s mrtvým tělem

Podle zákona je mrtvé lidské tělo do doby pohřbení označováno jako lidské pozůstatky. Po pohřbení je označováno jako lidské ostatky.

„S lidskými pozůstatky a s lidskými ostatky musí být zacházeno důstojně a tak, aby nedošlo k ohrožení veřejného zdraví nebo veřejného pořádku“, a proto zákon zakazuje: *“upravovat, konzervovat nebo balzamovat lidské pozůstatky osoby, která v době úmrtí byla nakažena morem, choleroou, žlutou zimnicí“* či jinou nebezpečnou chorobou.¹⁴³ Lidské pozůstatky smí být vystaveny v otevřené rakvi do jednoho týdne od doby úmrtí.¹⁴⁴

Pohřeb musí být sjednán nejpozději do 96 hodin od oznámení úmrtí. Pokud do uplynutí této lhůty nikdo pohřeb zemřelého nesjedná, je povinna zajistit pohřeb obec, na jejímž území došlo k úmrtí či kde byly nalezeny lidské pozůstatky. Mrtvá těla osob, u kterých nebyla zjištěna totožnost, nemohou být spálena, ale pohřbena uložením do hrobu či hrobky.¹⁴⁵ Pokud došlo k úmrtí ve zdravotnickém zařízení nebo v ústavu sociální péče, hradí toto zdravotnické zařízení nebo ústav sociální péče náklady spojené s uložením mrtvého těla po dobu 48 hodin od úmrtí. Pokud byla provedena pitva, počítá se 48 hodin od provedení pitvy.

¹⁴³ Zákon č. 256/2001 sb., § 4, odstavec 1, písmeno a

¹⁴⁴ Zákon č. 256/2001 sb., § 4, odstavec 1, písmeno c

¹⁴⁵ Zákon č. 256/2001 sb., § 5, odstavec 1, 2, 3

V případě, že byla osoba v době úmrtí nakažena nebezpečnou nemocí, může způsob nakládání s jejími ostatky stanovit krajská hygienická stanice bez ohledu na přání osoby sjednávající pohřeb.¹⁴⁶

Provozovatel pohřební služby je povinen mít vždy k dispozici jedno vozidlo pro přepravu lidských ostatků, dvě transportní rakve a chladičí zařízení, které odpovídá průměrné třídenní potřebě.¹⁴⁷

V kontaktu s pozůstalými je provozovatel povinen se zdržet jakéhokoli nešetrného chování k jejich citům. Při obřadech je povinen umožnit účast registrovaných církví, náboženských společností i jiných osob a to podle vůle osob sjednávajících pohřeb.¹⁴⁸ Na místo pohřbení by mělo být mrtvé tělo vždy oblečené a uložené do konečné rakve či transportního vaku. Pokud přeprava pozůstatků přesahuje dobu osmi hodin či je vzdálenost delší než pět set kilometrů, pozůstatky musí být uloženy do neprodyšné rakve nebo uskladněny v chladičím zařízení.¹⁴⁹

„Provozovatel krematoria je oprávněn převzít lidské pozůstatky ke zpopelnění a zpopelnit je jen tehdy, je-li úmrtí doloženo úmrtním listem, průvodním listem k přepravě lidských pozůstatků (umrlčí pas), zprávou oprávněného orgánu cizího státu nebo listem o prohlídce mrtvého vystaveným podle zvláštního právního předpisu“¹⁵⁰

Stejně tak jako pohřební služba i provozovatel krematoria je povinen se v kontaktu s pozůstalými zdržet jakéhokoli nešetrného chování k jejich citům. Při obřadech musí umožnit účast registrovaných církví, náboženských společností i jiných osob a to podle vůle osob sjednávajících potřeb.¹⁵¹

Dále je povinen uložit popel „do pevně uzavíratelné urny a označit ji číslem záznamu o zpopelnění v návaznosti na jím vedenou evidenci lidských pozůstatků a ostatků, jménem a příjmením zemřelého, místem a datem narození, úmrtí a zpopelnění.“¹⁵² Následně je jeho povinností vyzvat k převzetí urny a předat urnu osobě, jež sjednala pohřbení (nebo jí pověřené osobě). Pokud do dvanácti měsíců ode dne zpopelnění urnu nikdo nevyzvedne, je provozovatel oprávněn uložit lidské ostatky smísením se zemí do společného hrobu na veřejném pohřebišti.¹⁵³

¹⁴⁶ Zákon č. 256/2001 sb., § 4, odstavec 1, 2, 3

¹⁴⁷ Zákon č. 256/2001 sb., § 7, odstavec 1, písmeno a

¹⁴⁸ Zákon č. 256/2001 sb., § 7, písmeno c

¹⁴⁹ Zákon č. 256/2001 sb., § 8, odstavec 1, 2, 3

¹⁵⁰ Zákon č. 256/2001 sb., § 14, odstavec 1

¹⁵¹ Zákon č. 256/2001 sb., § 14, odstavec 2, písmeno c

¹⁵² Zákon č. 256/2001 sb., § 14, odstavec 2, písmeno e

¹⁵³ Zákon č. 256/2001 sb., § 14, odstavec 2, písmeno g

4.2. Pohřebiště

Zákon o pohřebnictví rovněž stanovuje dělení pohřebišť, jež se člení na veřejná a neveřejná. Hlavní pozornost je v zákoně věnována pohřebišťům veřejným.

Neveřejná pohřebiště jsou veřejnosti nepřístupná s výjimkou případů, kdy je pohřebiště národní kulturní památkou. Neveřejná pohřebiště jsou určena pro uložení lidských pozůstatků či zpopelněných ostatků členů registrovaných církví nebo náboženských společností, jejichž vnitřní předpisy a obřady nedovolují ukládání pozůstatků na veřejném pohřebišti. Provozování takového pohřebiště nesmí ohrozit veřejné zdraví a je pod dohledem státního zdravotnického dozoru.¹⁵⁴

Pohřebiště obecně představuje prostor, který je určen k pohřbení lidských pozůstatků či zpopelněných lidských ostatků.¹⁵⁵ Jsou zde umístěny jednotlivé hroby (tzv. urnové), kolumbária pro uložení uren nebo hrobky a rakvové hroby pro pohřby v rakvi, popřípadě také k ukládání uren. Dále zde mohou být rozptylové či vsypové loučky pro uložení zpopelněných ostatků bez urny. Zřizovatelem všech pohřebišť byla do konce 18. století církev. Poté začaly pohřebiště zřizovat obce, a to zpravidla za vsí či mezi dvěma obcemi tak, aby mohlo být pohřebiště užíváno občany z obou obcí. Až do 20. století spravovala pohřebiště církev, resp. farář vedl evidenci související s pohřbenými a nájemci hrobů. Za minulého režimu byla kompetence správy veřejných pohřebišť plně předána státu. Stát provozoval pohřebiště prostřednictvím komunálních služeb, jinde prostřednictvím národního výboru. Evidence týkající se hřbitovů a nájemců hrobových míst byla na mnoha místech prováděna nedůsledně. Od roku 2002, kdy nabyt účinnosti zákon o pohřebnictví, vzniká zákonná povinnost pro každého provozovatele pohřebišť vést evidenci o nájemcích jednotlivých hrobových míst, o zemřelých, hrobech a hrobových zařízeních. V dnešní době může být zřizovatelem pohřebiště podle zákona obec, registrovaná církev nebo náboženská společnost, ale musí to být vždy právnická osoba. Provozovatelem veřejného pohřebiště může tato právnická osoba ustanovit jinou fyzickou či právnickou osobu, jež se nazývá správce pohřebiště.¹⁵⁶

Podmínky pro zřizování, provoz i rušení veřejného pohřebiště jsou zákonně upraveny. Pro zřízení pohřebiště platí přísné hygienické normy. Do územního rozhodnutí a následného stavebního povolení je vždy interesována krajská hygienická stanice a vodohospodářský orgán. Je nutné aby zřizovatel doložil hydrogeologický průzkum, ze kterého je patrné, že

¹⁵⁴ Zákon č. 256/2001 sb., § 3, odstavce 1,2,3

¹⁵⁵ zákon č. 256/2001 sb., § 2, písmeno d

¹⁵⁶ STEJSKAL, D. aj. *Pohřbívání a hřbitovy*. 2011.

pozemek je vhodný pro zřízení pohřebiště. Ochranné pásmo se zřizuje okolo veřejných pohřebišť v šíři nejméně 100 metrů. Stavební úřad může v tomto pásmu zakázat nebo omezit provádění staveb i činností, jež by ohrožovaly provoz veřejného pohřebiště nebo by provozem pohřebiště mohly být naopak ohroženy, nebo by narušovaly důstojnost pohřebiště.¹⁵⁷ Provozovatel veřejného pohřebiště je povinen se řídit zveřejněným řádem pohřebiště, zákonem č. 256/2001 sb., a dále zvláštními právními předpisy. Stanovuje podmínky pro sjednání nájmu hrobového místa a vede evidenci, která souvisí s provozem pohřebiště.¹⁵⁸

*Provozovatel pohřebiště je oprávněn převzít lidské pozůstatky k pohřbení do hrobu nebo do hrobky jen tehdy, je-li úmrtí doloženo úmrtním listem, průvodním listem k přepravě lidských pozůstatků (umrlčí pas), zprávou oprávněného orgánu cizího státu nebo listem o prohlídce mrtvého(...).*¹⁵⁹ Pro nezpouštěné lidské ostatky je uložena tlečící doba minimálně deset let a je přesněji specifikována v řádu pohřebiště se zřetelem na výsledky hydrogeologického průzkumu a stanovisko krajské hygienické stanice. Před uplynutím tlečící doby mohou být lidské ostatky exhumovány na žádost nájemce hrobového místa, ale jen se souhlasem krajské hygienické stanice, přičemž náklady hradí ten, kdo o exhumaci požádal.¹⁶⁰

V případě, že by dalším pohřbíváním mohlo být ohroženo veřejné zdraví nebo vodní hospodářství, může o zákazu pohřbívání rozhodnout příslušný orgán státní zprávy.¹⁶¹

5. Pohřeb jako přechodový rituál

5.1. Přechodové rituály

*„Přechodové rituály (rites de passage) označují přechod z jedné fáze života, období či události k jiné. Rituálů přechodu se zúčastní každý a společnosti je vymezují různými způsoby.“*¹⁶²

„Už jen to, že člověk žije, vyžaduje postupné přecházení z jedné zvláštní společnosti do druhé a od jednoho společenského postavení k druhému – takže se život člověka skládá ze sledu různých etap: narození, společenské dospívání, sňatek, otcovství, třídní postup, specializace zaměstnání a smrt, jejichž konce a začátky tvoří celky téhož rázu. A ke každému

¹⁵⁷ Zákon č. 256/2001 sb., § 17, odstavec 1, 2, 3

¹⁵⁸ Zákon č. 256/2001 sb., § 20, odstavec 1, písmeno a

¹⁵⁹ Zákon č. 256/2001 sb., § 20, odstavec 2

¹⁶⁰ Zákon č. 256/2001 sb., § 20, odstavec 3, 4, 5

¹⁶¹ Zákon č. 256/2001 sb., § 23, odstavec 1

¹⁶² BOWIE, F. *Antropologie náboženství*. 2008, s. 156

z těchto celků se vztahují obřady, jejichž cíl je stále týž – nechat jedince přejít od jedné determinované situace k jiné, zrovna tak determinované situaci.“¹⁶³

Přechodové rituály jsou v mnoha kulturách společensky uznávanými obřady, které strukturují život jedince od narození až do smrti. Jejich načasování často připadá na dobu hlavních fyziologických změn, jakými jsou například: narození dítěte, dospívání, sňatek, menopauza či umírání. Podobné obřady byly rovněž konány jako iniciace přijímání do stavu válečníka, vůdce či přijímání do tajných společenství.¹⁶⁴

Arnold van Gennep zkoumal široké spektrum zvyků tradičních kultur a shromáždil údaje, na základě kterých definoval vnitřní strukturu přechodových rituálů: „*vzhledem k významu těchto přechodů považuji za oprávněné rozlišovat zvláštní kategorii přechodových rituálů, které se při rozboru dělí na rituály odluky, rituály pomezí a rituály sloučení. Tyto tři vedlejší kategorie nebývají u téže populace ani v témže souboru obřadů rovnoměrně rozvinuté. Odlučovací rituály bývají více rozvinuté v pohřebních obřadech, slučovací (přijímací) rituály v obřadech svatebních; pomezí rituály mohou mít značný význam při těhotenství, zásnubách, iniciaci nebo naopak mohou být zredukovány při adopci, při druhém porodu, druhém sňatku, přechodu od druhé věkové třídy ke třetí atd.*“¹⁶⁵

Tomuto základnímu trojfázovému schématu přechodových rituálů (odloučení, pomezí, přijetí) se dostalo široké pozornosti a bylo dále rozvíjeno v rámci mnoha vědeckých oborů, především však v antropologii a religionistice. Rozhodla jsem se použít toto schéma, které Van Gennep odvodil na základě zkušeností s tradičními kulturami, pro rozbor pohřebních obřadů konaných v současné společnosti. Předmětem této kapitoly je bližší definice jednotlivých fází popsaných nejen Van Gennepem, ale i dalšími autory. Následně budu z těchto popisů vycházet při rozboru pohřebního rituálu v současné společnosti.

Tři fáze přechodového rituálu (nebo-li *obřadní sekvence*) jsou označovány Van Gennepem různými názvy – používal pro ně dvě souběžné řady termínů:

oddělení/odloučení --> přechod/pomezí --> opětovné začlenění či (znovu)přijetí
preliminální --> liminální --> postliminální¹⁶⁶

Každá z těchto fází má svůj charakteristický typ rituálů. Jednotlivé fáze rituálů nebývají vždy stejně rozvinuté, jak autor opakovaně ve své publikaci podotýká. Přechodové

¹⁶³ VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. 1997, s. 13

¹⁶⁴ GROF, S. *Lidské vědomí a tajemství smrti*. 2009.

¹⁶⁵ VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. 1997, s. 19

¹⁶⁶ Schéma převzato dle: BOWIE, F. *Antropologie náboženství*. 2008, s. 158

rituály, ve kterých se vyskytují zmíněné obřadové sekvence, lze navíc členit podle životních událostí, ke kterým se vztahují.

Přechodové rituály se vyskytují při příležitosti materiálních přechodů; uplatňují se při přechodu státního území, ale v některých případech i měst, vesnic, chrámů i lidských obydlí. Státní hranice jsou vyznačeny na mapách a i materiálně jsou tvořeny různými mezníky. Do nedávné doby byl přechod z jedné země do jiné spjat s mnoha formalitami. Kdo prochází z jednoho území do druhého, ocitne se načas v neutrální zóně, v „zemi nikoho“. Tuto situaci Van Gennep označuje pomezím, nebo také liminalitou¹⁶⁷. Na příkladech materiálního přechodu je nejlépe patrné autorovo schéma, které pak dále aplikuje na situace, kde je toto schéma pouze v symbolických úrovních.

Dveře jsou mezi světem domácím a světem cizím. Rituály konané přímo na prahu jsou rituály pomezí. K tomuto úseku se vztahují rituály očištné, kdy se lidé myjí, aby se očistili od předchozího vztahu. Po překročení prahu následují rituály slučovací, jako např. nabídnutí chleba se solí apod. V některých kulturách hlídají práh různá božstva; jsou to strážci prahu, kterým jsou poskytovány obětiny. Rituálům vcházení odpovídají rituály vycházení, které jsou buď stejné či opačné. Stejně gesto je potom rituálem přijetí i odloučení.¹⁶⁸

Dále se přechodové rituály vyskytují v různých kulturách v době těhotenství zakončené porodem, při narození dítěte a jeho dospívání, při příležitosti zasnub a sňatku, pohřebních obřadech. V naší křesťanské době byl donedávna život každého jedince definován mnohými přechodovými rituály. Po narození dítěte následoval křest, první biřmování poté označovalo náboženskou dospělost. Sňatek definoval sociální dospělost a etapa stáří přicházela s odchodem na výminek, při umírání se dostávalo věřícímu zpovědi a posledního pomazání.

V tradičních společnostech má (na rozdíl od naší kultury) řada přechodových rituálů výrazně dramatický ráz. Tím jsou pověstné zejména rituály dospělosti, kdy se z chlapce stává muž, dívka se mění v ženu. V těchto iniciačních rituálech archaických společenství je zřetelně patrné trojfázové schéma přechodového rituálu: ve fázi odloučení jsou zasvěcované osoby vyděleny ze společnosti, od své rodiny, ostatních členů kmene. Ztráta rodinného zázemí i stavu, který znali, je zanechává v pocitu prázdnoty, kdy již nejsou tím, kým byli, ale ani nejsou ještě tím, kým se mají stát. Objevuje se pocit vykořeněnosti, strach z nepoznaného. Fáze přechodu je v některých společnostech velmi emotivní. Novicům je navozen jiný stav vědomí posvátnými technikami, kterými mohou být: hudba, dechová cvičení, déletrvající

¹⁶⁷ Výraz liminální pochází z latinského *limen*, což znamená „práh“.

¹⁶⁸ VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. 1997.

společenská izolace i některé extrémní fyziologické postupy - například požívání různých halucinogenních přípravků z rostlin, spánková deprivace, půst či působení nejrůznějších tělesných zranění. Tradiční společnosti přikládaly rituálnímu utrpení očištnou hodnotu a cílem těchto technik byla duchovní proměna. Poslední fáze je začlenění, kdy je novic přijat do původního společenství, ale již v nové sociální roli, jako dospělý člověk.¹⁶⁹

Tři popisované obřadní sekvence nebývají stejně rozvinuté ani u stejné populace, ani u stejné kategorie rituálů. Ve svatebních obřadech bývá nejbohatší fáze slučovací, pomezí rituály mají význam při iniciaci, zasnubách a těhotenství. Van Gennep se domníval, že v pohřebních obřadech budou dominovat rituály odlučovací, ale po zkoumání tradičních kultur konstatoval, že převažují rituály pomezí.¹⁷⁰

V některých případech rituálů se navíc trojfázové schéma rozdvouje, zejména pokud je doba pomezí natolik rozvinutá, že tvoří zvláštní etapu. Jako příklad uvádí autor zasnuby, které jsou obdobím pomezí mezi dospíváním a manželstvím. V některých tradičních společnostech obsahuje toto období celou řadu odlučovacích rituálů, rituálů druhotného pomezí a rituálů sloučení s pomezím. Přechod od zasnub k manželství čítá mnoho rituálů odlučujících od pomezí, pomezních rituálů a sloučení s manželstvím. Podobné prolínání lze najít i v jiných druzích přechodových rituálů.¹⁷¹

5.2. Trojfázové schéma pohřebního rituálu

Smrt byla od nejstarších dob považována za záhadný jev. Naháněla lidem strach a hrůzu z neznámého. V pozůstalých skon blízké osoby vzbuzoval a stále vzbuzuje smutek, lůstost i hněv nad ztrátou blízkého člověka. Náboženství hlásají, že smrt je přechod do jiné roviny bytí, víra skýtá útěchu v podobě posmrtného života. Ke smrti se proto vázalo v archaických i na ně navazujících společnostech mnoho rituálů přechodu.

Přestože v dnešní době přibývá pohřbů bez obřadu, pohřební rituály se zjednodušují a tradice mizí, rozhodla jsem se přeživší zvyky analyzovat dle Van Gennepovi koncepce přechodových rituálů: odloučení, pomezí a přijetí. Aspekt této analýzy je z malé části i historické povahy, protože mým dílčím cílem je i ukázat a srovnat zvykovou rozmanitost minulých dob oproti současnému jednoduchému a praktickému přístupu.

¹⁶⁹ GROF, S. *Lidské vědomí a tajemství smrti*. 2008.

¹⁷⁰ VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. 1997.

¹⁷¹ Tamtéž

Fáze rituálu je možné vidět dvojí optikou: pohledem pozůstalých a nebožtíka. V tradičních kulturách je rituál chápán především jako služba pro zesnulého, který v době pohřbu podstupuje cestu do země mrtvých. Představy o posmrtném životě jsou v různých kulturách velmi pestré a v mnoha případech představují určující faktor pro průběh celého rituálu. Pohřební rituály se liší podle národnosti, věku, pohlaví nebo společenského postavení zesnulého. Ovšem tyto variace jsou jen formálními složitostmi a nemají vliv na vnitřní strukturu rituálů.¹⁷²

Pro pozůstalé je pomezím fáze smutku po zemřelém. Do tohoto období vstupují sérií rituálů odlučovacích a vystupují z něj rituály slučovacími. V době smutku tvoří pozůstalí zvláštní společnost, která se nachází mezi světem mrtvých a světem živých. Pravidla zachování smutku závisí ve většině kultur na stupni příbuzenství se zemřelým. Truchlícím se v tomto období zastavuje společenský život a většinou se odlišují barvou oděvu. Doba truchlení je ve většině společností daná a nejdelší dobu drží smutek ti, kteří byli v úzkém příbuzenském poutu. Rituály, které jsou spojené s ukončováním období smutku, je možno považovat za rituály slučovací.

Pomezí období se materiálně vyznačuje setrváním těla zemřelého ve smuteční místnosti, hale domu apod., dále následuje jeho vystavení v rakvi.¹⁷³ Do tohoto období vstupuje celá řada rituálů odlučovacích, které uvádějí pozůstalé do počínajícího rituálu pohřbu.

Celé období od smrti až do pohřbení těla je možno z hlediska zesnulého považovat za pomezí. Ocitá se v neurčitém stavu, kdy ještě nevstoupil do záhrobního světa, zároveň však není už mezi živými.¹⁷⁴ Do tohoto pomezího období zasahuje celá řada odlučovacích rituálů, které vymezují status zemřelého. Mnoho těchto obyčejů mělo i v naší kultuře ještě i v minulém století podobu ochranných magicko-náboženských rituálů, které měly zabránit návratu mrtvého.¹⁷⁵

Mezi odlučovací rituály lze řadit očištný rituál omývání nebožtíka, následně různé způsoby přenášení těla zesnulého ven z domu nebo zničení či darování věcí, které mrtvému patřily. Mezi materiální postup odlučování lze čítat uložení do rakve, jámy, na hřbitov, přičemž zavírání rakve a zatloukání hřebíků do ní bylo v minulých staletích svázáno s mnoha

¹⁷² VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. 1997.

¹⁷³ Tamtéž

¹⁷⁴ Tamtéž

¹⁷⁵ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

příslivými a pověrami, což svědčí o rituální důležitosti těchto úkonů. Celý akt pohřbu byl zakončen slavnostním spuštěním rakve do hrobu.¹⁷⁶

Mezi postliminální úkony je možno zařadit hostinu či pohoštění po pohřbu. Mezi rituály přijetí na onen svět řadí Van Gennep křesťanské poslední pomazání a položení zesnulého na zem.¹⁷⁷ Naproti tomu Král¹⁷⁸, který na Van Gennepa navázal, když provedl rozbor pohřebních rituálů šlechty v 19. a 20. století, považuje svátost posledního pomazání za rituál odlučovací. K tomu lze poznamenat, že poslední pomazání může být rituálem odlučovacím, vydělením ze světa živých, a zároveň pak počátečním přijímacím rituálem do říše mrtvých.¹⁷⁹

Předmětem následujících kapitol je rozbor současných zvyků, které lze kategorizovat dle Van Gennepovi teorie o rituálech v tradičních společnostech.

5.3. Rituály odloučení

Smrt je práh, nejzašší hranice lidského života. V evropské kultuře je okamžik smrti definován biologickým procesem zániku života. Předsmrtná fáze je dobou odloučení, která je následována fází mezi smrtí a pohřbem – pomezím. Pohřbení pozůstatků je rituál odlučovací, mrtvý je oddělen od světa a vstupuje do světa záhrobního. Ceremoniál je následován slučovacím aktem - smuteční hostinou. Po smuteční hostině následuje pro pozůstalé fáze truchlení a tato pomezí fáze bývala ukončována aktem sloučení se stávající společností. Na základě této obecné struktury jsou kapitoly členěny na údobí před smrtí (preliminální), mezi smrtí a pohřbem (liminální), na pohřeb samotný a období po pohřbení (postliminální). Do těchto období vstupuje řada zvyků, které jsou dále kategorizovatelné do rituálů odlučovacích, pomezí či slučovacích.

Předsmrtné odlučovací rituály napomáhaly umírajícímu opustit svět klidně, smiřovaly ho se skutečností nadcházející smrti a započínaly proces vydělení ze společnosti živých. V obřadech, které provázely poslední chvíle života, se prolínal aspekt světský i duchovní.¹⁸⁰

Skonat bez svátosti posledního pomazání, resp. pomazání nemocných¹⁸¹, bylo považováno za velmi nešťastné, protože bylo přijímáno jako předpoklad ke spasení duše a

¹⁷⁶ Tamtéž

¹⁷⁷ VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. 1997.

¹⁷⁸ srov. KRÁL in GRUBHOFFER, V. Posvátné v profánním aneb smrt a pohřeb šlechtice na samém na konci "dlouhého" 19. století. 2005.

¹⁷⁹ Pozn. aut.

¹⁸⁰ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

nabytí Boží milosti. Rituál se skládá z několika úkonů; prvním je zpověď, která by měla přinést umírajícímu úlevu. Po ní kněz uděluje svátost pomazání nemocného. Maže ho posvěceným olejem a při tom se modlí, umírající odpovídá „amen“. Po pomazání může kněz udělit odpustky pro případ smrti, případně podá svaté přijímání. V případě, že nemocný není schopen absolvovat celý obřad v plné délce, kněz mu udělí pouze svátostné pomazání.¹⁸²

V minulých dobách bylo pro umírajícího důležité, aby vyrovnal veškeré závazky s příslušníky rodiny, sousedy i dalšími obyvateli obce. Často žádal o odpuštění, loučil se s přáteli a pořádal svou pozůstalost.¹⁸³ Na vesnicích pravděpodobně některé z těchto zvyků dosud přetrvávají, avšak většinou se v současné době loučení odehrává v nemocnicích či v zařízeních hospicového typu. Do těchto institucí přichází většinou jen rodina a nejbližší přátelé. Poslední vůle (jež se musí řídit zákonem o dědictví) a způsob pohřbení jsou zajištěny dostatečný čas před úmrtím, ale stává se, že člověk zemře nečekaně a nezanechá poslední přání. Rozdělení pozůstalosti potom řeší zákon a pozůstalí, kteří tápou, protože se často v rodinách mnoho nehovoří o tom, jak by si lidé přáli být pohřbení a jaký si přejí průběh svého pohřbu.

Smrt musí být potvrzena přivolaným lékařem na základě odborných kritérií, lékař také vyplňuje ohledací list, kde jsou uvedeny osobní údaje zemřelého a příčina úmrtí. Po smrti se zesnulému zatlačí oči a podváže brada. Na Valašsku je prý dochován zvyk zatížení očí mincemi.¹⁸⁴

5.4. Rituály pomezí

Van Gennep zdůrazňuje přechodové období a vyzdvihuje důležitost prahovosti, kdy se člověk nachází mezi dvěma společenskými stavy a neví vlastně, kým je. Liminální fázi dále rozpracoval Turner; pro liminální období je typická antistruktura, neurčitost.¹⁸⁵ Pro osoby nacházející se v této fázi rituálu je časté velké emocionální vypětí, nejistota, úzkost, krize identity, vykořeněnost.¹⁸⁶ Takové pocity se vážou zpravidla i ke stavu pozůstalých. Vdova po panu Novákovi již není paní Nováková a bude vdovou po panu Novákovi; buduje si identitu, která není závislá za zemřelém. Stejně tak jako vstupovala sňatkem do vztahu k panu

¹⁸² Výklad jednotlivých prvků ve slavení svátosti pomazání nemocných. *Liturgie.cz*. 2012. [cit. 2012-30-07]. dostupné z WWW: <<http://www.liturgie.cz/pomazani-nemocnych/pomazani-nemocnych-krok-za-krokem/>>

¹⁸³ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

¹⁸⁴ MALINOVÁ, L. *Kultura a smrt*. 2002.

¹⁸⁵ TURNER, V. *Průběh rituálu*. 2004.

¹⁸⁶ GROF, S. *Lidské vědomí a tajemství smrti*. 2009.

Novákovi, v pohřebním rituálu z tohoto vztahu vystupuje, pohřeb je pro ni přechodovým rituálem do života jiné osoby, vdovy.¹⁸⁷

Samotný status zesnulého je paradoxní, píše Macho ve svém pojednání o materiálnosti zemřelého: „*Zemřelý ztělesňuje přítomnost nepřítomného. (...) Co se zde ukazuje, je člověk, a přece ne člověk, obličej, a přece ne obličej. Důvěrně známá tvář a zároveň strnulá grimasa. Oči jsou bez pohledu skleslé, a přece tak hrozivé, že je člověk musí zatlačit, aby unikl jejich působení. Každý zemřelý je dvojník. Od svého živého dvojčete se odlišuje, aniž by byl jiný. Mrtvola nám před oči staví hádanku. (...)*“¹⁸⁸

Po smrti následuje soubor odlučovacích rituálů, které mají jasně vymezit status zemřelého a zároveň pozůstalé připravují na příchod pohřebního rituálu.

Zákon 256/2001 sb. nepřipouští provádět pohřeb bez účasti pohřební služby. Před příjezdem pohřební služby může rodina zesnulého, pokud skonal v domácích podmínkách, omýt a převléknout do šatů, které bude mít na sobě při pohřbu. Tradičně se zemřelým nedávají pevné boty nebo vůbec žádné, důvodem je zvyk pocházející z křesťanství. V mnoha případech jsou jmenované úkony prováděny pohřební službou či zdravotnickým zařízením. Při přepravě musí být zesnulý oblečen, ať už v oděvu, ve kterém zemřel či v tom, do kterého ho oblékli pozůstalí.

Před pohřbem zaměstnanci pohřební služby omývají tělo studenou vodou a desinfekčním mýdlem, což lze považovat za rituál očistný, odlučovací. Dále zesnulého holí, suší a znovu oblékají, konají celkovou úpravu jeho zevnějšku. Následně mrtvolu ukládají do konečné rakve, ve které bude pohřbena.

V současné době se doba od smrti do pohřbu prodlužuje, protože je možné uchovávat těla v chladicích zařízeních. Dříve bylo obvyklé uspořádat pohřeb do tří dnů po úmrtí, výjimku tvořil čas zimy, kdy byla země zmrzlá a nebylo možné vykopat jámu pro hrob, a tak mrtvé dávali na přechodnou dobu do márnice.

Pomezním rituálem byla donedávna stráž u mrtvého, která měla i dlouhou pohanskou tradici před příchodem křesťanství. Celá tato etapa byla opředena četnými zvyky, které bylo nutno praktikovat, aby se nebožtík nevrátil. V současnosti jsou některé z těchto zvyků praktikovány na vesnici.¹⁸⁹

¹⁸⁷ HLAVATÝ, P. Smrt je tabu (Naděžda Kubíčková). Živel. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zivel.cz/index.php?content=article&id=391>>

¹⁸⁸ MACHO IN ASSMANN, J. *Smrt jako fenomén kulturní teorie: obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. 2003, s. 77

¹⁸⁹ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

Smrt byla ohlašována zvoněním umíráčku zvoničkou obvykle umístěnou na návsi. Způsob vyzvánění byl podřízen místním obyčejům; při úmrtí muže se zvonívalo třikrát, žen dvakrát a dětí jednou. Tento zvyk je místně udržován dodnes.¹⁹⁰

Ustáleným rituálem je zasílání parte. Parte (nebo-li úmrtní oznámení) obsahuje základní údaje o tom, kdo a kdy zemřel a kde a kdy se bude konat pohřeb. Na formu parte dohlížejí pracovníci pohřebních ústavů a zpravidla již mají připravenou formu, kam se jen doplní osobní údaje, je však také možné vyrobit individuální text. Na parte se zpravidla uvádějí jména příbuzných a jejich adresy, na které adresáti zasílají písemné kondolence. Kondolence je projev soustrasti, soucitu a účasti pozůstalému.¹⁹¹

Dochovalo se vkládání předmětů do rakve zemřelého. V lidových obyčejích se tradují záznamy, které svědčí o různorodosti toho, co podle zesnulých bude nebožtík v záhrobním světě potřebovat. To záviselo na sociálním statusu zemřelého a jeho věku - jiné předměty se vkládaly ženám, dětem, mužům. Často jsou dávány do rakve mince. Tento obyčej má kořeny v antice, kdy se mrtvému dával do pusy peníz, aby měl čím zaplatit převozníka Charona. Katolická církev později tento zvyk přebrala, s tím, že peníz požadoval svatý Petr. Zesnulému se vkládají dále do rakve předměty, které měl za života rád. Ženám šperky, muži dříve dostávali fajfku, dnes ji vystřídal cigarety.¹⁹²

Křesťanům se kladou do složených rukou svaté obrázky. V současné době se většinou předměty vkládají do rakve v obřadní síni, kdy rodina a přátelé naposledy nebožtíka spatří.

Odloučení od mrtvého symbolizoval akt zbavení se jeho věcí. Zpravidla byly darovány žebrákům, vyhozeny či jinak zničeny, drobnosti mohly být vloženy do rakve. Uložení těla do truhly a zatloukání hřebíků je odpradávná spjata s mnoha příslovími a bylo významným odlukovým rituálem. Dnes je uzavření rakve plně v kompetenci pohřební služby či zaměstnance krematoria.

„Uložením do rakve, vybavením nebožtíka vším, co mohl podle lidové tradice potřebovat a co ho mělo definitivně oddělit od tohoto světa, modlitbami a dalšími úkony se završila etapa, vyčleněná k rozloučení se zemřelým, ke splnění společenských povinností a k jeho předání zemi, ze které obrazně řečeno vzešel. Vše bylo připraveno k poslední cestě“ Takto komentuje Navrátilová¹⁹³ ukončení etapy mezi smrtí a pohřbem v české tradici. Většina úkonů spojená s tímto obdobím je dnes záležitostí pohřebních služeb. Na první pohled by tato skutečnost mohla působit dojmem, že pozůstalí mohou do pohřbu jen pokojně truchlit, ale

¹⁹⁰ Tamtéž

¹⁹¹ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. 2000.

¹⁹² MALINOVÁ, L. *Kultura a smrt*. 2002.

¹⁹³ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004, s. 224.

není tomu tak. Po skonu blízké osoby musí obstarat mnoho záležitostí týkajících se pozůstalosti, což obnáší četné zařizování s úřady a různými institucemi.

5.5. Pohřební obřad

V České republice se provádějí běžně tři formy pohřbů: zpopelnění bez obřadu, zpopelnění s obřadem a pohřeb s uložením do země. Pohřeb s obřadem může být církevní nebo občanský, tradičně byla pro církevní pohřeb typická inhumace, ale v současné době se vyskytuje i mnoho církevních pohřbů s kremací. Pohřební obřady se podstatně liší podle toho, zda je pohřeb vesnický či městský a v jakém regionu se odehrává.

V lidové tradici počínal pohřeb vynesemím rakve z domu. Rakev s nebožtíkem byla obvykle vystavená, otevřená. Víko se přitloukalo až při odchodu z domu. Vynášení rakve z domu bylo významným momentem, protože mrtvý opouštěl svůj domov a majetek. V obyčejích bylo důležité oklamat duši mrtvého, aby se nevrátila, a tak se ji snažili nějak ošálit, například s rakví točili, aby byla desorientována. Dochovaným zvykem je vynášení nebožtíka nohama napřed, aby se nevrátil. Často také třikrát klepli rakví o práh na znamení rozloučení.¹⁹⁴ V dnešních podmínkách lidské pozůstatky uskladňujeme v chladících boxech pohřební služby, která rakev s nebožtíkem přiveze na sjednané místo pohřebního obřadu.

K obřadu patří slavnostní oblečení. V našich podmínkách se nejbližší příbuzní pro obřad odívají do oblečení černé barvy, ostatní hosté mohou přijít v běžném společenském oděvu. K zobecnění černé barvy jako barvy smuteční došlo v až v polovině minulého století.

Na venkově jsou však ještě praktikovány četné křesťanské obyčeje, a v některých případech se vynáší rakev z domu. Obřad se většinou odehrává v kostele, pokud se kostel ve vesnici nachází. Ve městě je možný také církevní pohřeb, když ho pozůstalí sjednají. V křesťanských pohřebních obřadech jsou tradičně možné tři způsoby pohřbu. První počítá s obřady na třech místech; v domě zemřelého, v kostele a na hřbitově. Součástí tohoto rituálu je tradiční průvod z domu zemřelého do kostela a poté na hřbitov. Druhý způsob předpokládá rituály na dvou místech, tedy v pohřební síni hřbitova (v kostele) a u hrobu. Třetí způsob má obřad jen na jednom místě, např. v domě zemřelého či v kostele.

Ve městech se první způsob nepraktikuje často, zejména z důvodu přílišné vzdálenosti jednotlivých objektů. V případě druhé a třetí varianty je při obřadu v kostele výhodou oproti občanskému pohřbu větší intimita, více času na samotný obřad a po ceremoniálu je možnost

¹⁹⁴ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

využít posezení ve sborovém sále s možností smutečního pohoštění. Základem obřadu je kázání o Boží věrnosti, o naději vzkříšení. Bohoslužba je koncentrována na Pána Boha a jeho dílo. Po skončení pobožnosti, pokud není rakev ukládána do hrobu, je převezena zaměstnancem pohřební služby do krematoria. Symbolické pochování je vykonáno u pohřebního vozu za zvuku zvonů před kostelem. Na hřbitov jsou posléze uloženy věnce a urna s popelem. Na přání rodiny může farář předčítat modlitby při ukládání urny do hrobu.¹⁹⁵

V případě, že se jedná o pohřeb do země, je rakev vynesena na márách ven. Přítomní utvoří průvod, kdy za rakví kráčí rodina následována přáteli, sousedy, spolupracovníky a známými. Při rozloučení na hřbitově je většinou prostor pro krátký proslov někoho z rodiny, spoluzaměstnanců či starosty. Farář následně přečte vybraný odíl z Bible a pozůstali s pracovníky pohřební služby spustí rakev do hrobu, shromáždění může zpívat nebo pokud jsou součástí pohřbu hudebníci, tak hrají. Závěr rozloučení u hrobu je tvořen poděkováním zúčastněným a požehnání pokoje.

Církevní forma obřadu v krematoriu nebo v obřadní síni má civilnější podobu, protože se tam již setkává pouze rodina a přátelé, nikoli sbor věřících. Zpravidla se tam společně nezpívá, hraje reprodukováná hudba, a kázání duchovního je kratší.¹⁹⁶

V Praze se většina pohřbů kremací (občanských i církevních) odehrává v Malé obřadní síni strašnického krematoria. Ta svou velikostí odpovídá potřebám hostů – má kapacitu asi padesát osob. Obřady se konají každý pracovní den v dopoledních hodinách ve třicetiminutových intervalech. Ve zlínském krematoriu je podobný rozvrh, kdy rozestupy mezi pohřby jsou čtyřicet pět minut, ve výjimečných případech je možno si rezervovat dvojnásobný čas. V Plzni využívá většina obyvatel obřadní síně plzeňského ústředního hřbitova. Na jeho území se nachází také kaple, kterou mohou využít ti, kteří si přejí obřad náboženského rázu.

Průběh občanského obřadu je podstatně jednodušší než průběh výše popsaného, církevního. Před samotným obřadem mohou pozůstali na požádání naposledy spatřit tělo zesnulého přes sklo. Této možnosti ale využívá v Praze asi jen 15 % rodin, ve Zlíně 24 % rodin, v Plzni 19 % rodin, ze zkoumaného vzorku 75 případů.¹⁹⁷

Smuteční sál je vyzdoben květinami. Zatímco ještě před nedávnou dobou byly používány sezónní květiny a v zimě umělé, dnes jsou k nám květiny dováženy. Obřad provází nejčastěji chryzantémy, orchidee, lilie, růže i gerbery. Květinová výzdoba tvoří významnou

¹⁹⁵ STEJSKAL, D. aj. *Pohřbívání a hřbitovy*. 2011.

¹⁹⁶ Tamtéž

¹⁹⁷ MAIELLO, G. *Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni*. 2005.

položku ve výdajích na pohřeb, a tak pohřební služby nabízejí možnost si květinovou výzdobou pouze zapůjčit na čas ceremoniálu.

Hudba provázející občanský pohřeb je v majoritě případů reprodukována. Zaměstnanci krematoria mají k dispozici repertoár skladeb, které mohou zaznít. Při objednávání pohřbu rodina dostane k dispozici seznam hudebních skladeb a asi patnáct minut před začátkem obřadu oznámí zaměstnanci krematoria svůj výběr. Pozůstalí si ve většině krematorií mohou přinést i vlastní CD. V žebříčcích oblíbenosti napříč Českou republikou zaujímá prvenství skladba Ave Maria. V dalších skladbách už není míra čitelnosti tak jednoznačná. Často znívá Fibichův Poem a další skladby z oblasti vážné hudby. Z písničkářů jsou nejoblíbenější Petr Spálený a Michal Tučný, kteří vítězí v četnosti před českými či moravskými lidovými písněmi. Podle výzkumu Maiella v Praze využilo možnosti přinést si vlastní CD 18 % pozůstalých, v Plzni jen devět lidí ze 75 případů. Ve Zlíně zněla hudba z vlastních CD ještě v méně případech, ale některé rodiny měli při pohřbu živou hudbu, na rozdíl od českých měst, kde si na pohřeb hudebníky neobjednala žádná rodina.¹⁹⁸

Rodina si může pozvat vlastního řečníka nebo využít řečníka, se kterým má krematorium smlouvu. V případě křesťanského pohřbu si může sjednat účast duchovního. Rodina může řečníka požádat o „proslov“ či o pouhé „poděkování“, které se liší od proslovu tím, že je výrazně kratší. Řečník se členů rodiny vyptá na hlavní fakta o zesnulém, jež začlení do projevu, který má již připravený. Mluvené slovo zaujímá přibližně třetinu času obřadů.¹⁹⁹

Průběh ceremonií má podobné schéma. Zúčastnění čekají v předsálí před zavřenými dveřmi smuteční síně. Když se dveře otevrou, vcházejí a pokládají květiny k rakvi, poté se usazují do lavic, přičemž přední místa zaujímá nejbližší rodina. V prvních minutách započatého obřadu zní první píseň. Poté vchází řečník či řečnice a pronáší připravený projev. Jako první vyjadřuje lítost nad úmrtím, v dalších chvílích vyzvedne kladné rysy zesnulého, životopisná data, případně zmíní co dokázal, co zde zanechal svým blízkým. Bývá zmíněn láskyplný vztah k dětem a vnukům zesnulého.²⁰⁰ Vzápětí zaznějí další přibližně tři skladby.

V závěru obřadu se za zvuků poslední skladby přesouvá rakev na elektrickém vozíku, jede se k pravé straně a je zakryta neprůhlednou zástěnou. Nastává odloučení zesnulého ze světa živých. Když se zatahuje opona, pozůstalí povstávají, aby vzdali úctu zemřelému. Po obřadu vstane nejbližší rodina a přijímá kondolence. Některé rodiny si kondolence nepřejí.²⁰¹

¹⁹⁸ MAIELLO, G. Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni. 2005.

¹⁹⁹ Tamtéž

²⁰⁰ MALINOVÁ, L. *Kultura a smrt*. 2002.

²⁰¹ HRÍBALOVÁ, M. *Vnímání fenoménu smrti: výzkum pohřebních rituálů*. 2011.

Ve zlínském krematoriu je například nepřijímání kondolencí charakteristickým rysem – přes 70 % rodin oznamuje, že nebudou přijímat kondolence.²⁰²

Takto pojatý pohřební obřad připomíná určitým způsobem divadelní představení. Paralela je patrnější ve velkém sále strašnického krematoria, kde je vyvýšené podium, ze kterého řečník k pozůstalým promlouvá. Zaměstnanci, kteří jsou aktivní v chystání obřadu, jsou odděleni od účastníků, kteří jsou pasivní ve smyslu přípravy a konání rituálu.²⁰³ Podobnost rituálů a divadla zkoumalo mnoho antropologů i v tradičních kulturách. Podle Schechnera není hranice mezi rituálem a divadlem pevně stanovena. Zda se představení klasifikuje jako rituál či jako divadlo, záleží podle něj na kontextu a na funkci. Pokud je cílem představení účinnost, schopnost realizovat změny, pak se jedná o rituál. Když je záměrem zábava, pak se jedná o divadlo. Také poukazuje, že rituál má většinou vztah k nepřítomným, je v něm důraz na symbolický čas a diváci jsou aktivními účastníky.²⁰⁴

Průběh pohřbu ve větších městech, zejména pak v Praze, evokuje „pásovou výrobu“, kdy bezprostředně po přítomném obřadu následuje další a po něm opět další. Podobný fenomén lze zaznamenat i u jiných obřadů, například u svateb.

Zatímco v tradičním církevním pohřbu je konán rituál, ve kterém účastníci vystupují z profánní existence a vstupují do sféry posvátna, u občanského pohřbu tomu tak není. V jistém smyslu je rituální charakter takového obřadu omezen, ale dodržování ritualizovaných postupů a společenských pravidel jeho účinnost zajišťuje.²⁰⁵

5.6. Rituály slučovací

Po skončení civilního obřadu se účastníci obvykle domlouvají na společném obědě, někdy jde na společné jídlo jen nejbližší rodina, jinde je plánovaně zajištěno pohoštění pro všechny účastníky.²⁰⁶ V případě obřadu církevního může být pohoštění v rámci prostoru farnosti a účastní se ho zpravidla všichni účastníci pohřbu.

Tato fáze nemá danou strukturu, přesto si svou relevanci zachovala dodnes. Pohřební pohoštění se pořádá na počest zemřelého a často se stává předmětem vzpomínek. Rodinní příslušníci, kteří se často dlouhou dobu neseťkali, se mohou sejít a být spolu. Formálnost

²⁰² MAIELLO, G. *Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni*. 2005.

²⁰³ HŘÍBALOVÁ, M. *Vnímání fenoménu smrti: výzkum pohřebních rituálů*. 2011.

²⁰⁴ SCHECHNER in BOWIE, F. *Antropologie náboženství*.

²⁰⁵ Pozn. aut.

²⁰⁶ HŘÍBALOVÁ, M. *Vnímání fenoménu smrti: výzkum pohřebních rituálů*. 2011.

předchozího obřadu je kompenzována neformální atmosférou. Při tradičních pohřbech na vesnicích hrála kapela, tančilo se, popíjelo a hodovalo. Ve městech se slavnost takových rozměrů obyčejně nepořádá. Nepodařilo se mi najít žádný soubor rozhovorů ani výzkum, který by dokládal bližší informace o této etapě pohřbu.

V historii tradičně vstupovali pozůstalí touto fází slučovacího rituálu do období smutku, jehož délka závisela na sociálním statusu a příbuzenského pouta se zemřelým. Bývalo zvykem nosit na znamení smutku černou barvu, ovšem v dnešní době nosí běžně tuto barvu mnoho lidí, a tak se pozůstalý nemůže odlišit. Za socialistického režimu nosili příbuzní černou pásku na paži nebo na klopě, a tak dávali najevo, že jsou v období smutku.

V současné společnosti není období smutku vymezeno společenskými pravidly. Neexistují tedy ani žádné slučovací rituály, které by po době truchlení uváděly pozůstalé zpět do života. Doba smutku bude v této práci tvořit zvláštní kapitolu, kde se budu zabývat psychologií pozůstalých.

Nakonec je třeba zmínit vzpomínkové slavnosti, při kterých se slučují světy živých a mrtvých. Pocit sounáležitosti živých s mrtvými provází lidskou společnost od pradávna, a tak vznikl kult zemřelých. S tímto fenoménem souvisely slavnosti, konané na počest zemřelých, které existovaly již v předkřesťanské době. Starověké a pohanské představy se postupně převrstvovaly křesťanskými obřady a symboly. Základním prvkem, který se opakoval, bylo pohostění mrtvých - například ve středověku nosili zemřelým jídlo a pití a sami přitom hodovali, takže uctění památky probíhalo přímo na hrobech.

Katolická církev soustředila vzpomínkové dny na oslavu zemřelých ke svátku Všech svatých (1.11.) a za ním následujícího svátku Památky zesnulých, lidově Dušiček (2.11.) Svátek všech svatých navazuje na tradici uctívání kultu svatých a blahoslavených, jež držela jak římskokatolická tak pravoslavná církev. V křesťanské liturgii sehrával významnou roli, zatímco v obyčejové tradici neměl významnou odezvu, tu získal až svátek dušiček. Ten vznikl na podnět opata řádu sv. Benedikta Odilona v roce 998 a rychle se šířil do všech západních zemí. Druhý listopad je v tradici svátkem těch, kteří mohou být vykoupeni z očistce za své hříchy. V základu obyčejů, které se pojí k tomuto svátku, bylo přesvědčení, že duchové předků se v noci z prvního na druhý listopad navracejí ke svým blízkým. Tyto okamžiky bylo třeba využít k pomoci a spáse jejich duší, proto se sloužily mše a modlitby, jež se mísily s četnými lidovými zvyky. Jako dar dušičkám se dlouho do noci topilo, aby se mohly ohřát.

Podobnou úlohu plnily svíčky; světlo plamene bylo podle křesťanství považováno za světlo života.²⁰⁷

Ve 20. století je vzpomínání na zemřelé spjato především s návštěvou hřbitova a úpravou hrobů. Návštěvy hřbitovů bývaly společenskou událostí spojenou s příležitostí setkání širšího příbuzenstva. V posledních desetiletích je úprava a výzdoba hrobů často velmi nákladná. Hřbitovy se navštěvují i u příležitostí narozenin či jmenin zemřelého a hroby bývají zdobeny také o Vánocích a Velikonocích. V obcích a městech na Moravě chodí novomanželé po svatbě navštěvovat hroby svých zemřelých rodičů a zdobí je věnci či květinami. V památkách zesnulých nacházíme i dnes četnou symboliku, jež je odvozena od starších forem uctívání: světlo svící symbolizuje věčné trvání, květinové dary s modlitbou záchranu duší zemřelých. Katolická církev přivedla lidi k víře, že není třeba se mrtvých bát a předcházet si je, ale naopak že je nutné za ně prosit u Boha o odpuštění hříchů.²⁰⁸

Výzkumy potvrzují, že svátky zemřelých provází pozvolné vytrácení vědomí souvislostí a mnohdy jsou jen příležitostí, nutností udělat to, co bývá zvykem, tedy jakási forma bez obsahu. Přesto si mnoho lidí při těchto příležitostech připomíná své zesnulé blízké, na které si v průběhu roku možná ani nevzpomenou. Nazdobené a svítící hřbitovy v době Dušiček jsou připomenutím kontinuity generací, jsou živou připomínkou lásky a úcty k rodině a blízkým.

6. Psychologické aspekty pohřebního rituálu

Zatímco v tradičních společnostech byl pohřební obřad významný pro zemřelého, kterému měl zaručit dobrý posmrtný život, v dnešní době vnímáme, že rituál je tu především pro pozůstalé, kterým pomáhá vypořádat se se smrtí blízkého člověka. Jak konstatuje sociolog Elias; smrt je především záležitostí živých, mrtví již žádné potíže nemají.

Pohřební rituál, jako společensky sdílené a předem dané schéma chování, pomáhá obnovit řád, funkčně přeskupit pozůstalé společenství a najít v něm zemřelému i pozůstalým nové místo.²⁰⁹ Vytváří prostor pro vědomé prožití změny společenské role a s ní spjaté odpovědnosti a společenské funkce.

²⁰⁷ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

²⁰⁸ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

²⁰⁹ BAŠTECKÁ, B. Péče o pozůstalé (nejen) v hospici. [online] 2010. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.pohrebnictvi.cz/poradenství-pro-pozůstalé,58.html>>

Rituál provází procesem transformace, vytváří bezpečné prostředí pro fázi chaosu a bezbrannosti, v níž se člověk nachází. Rámuje cestu od bolesti loučení, přes změnu života pozůstalých až k návratu do stavu, kdy je zemřelý už jen vzpomínkovou oporou.²¹⁰

Rituál umožňuje vyjádřit a ritualizovat emoce při příležitosti pohřbu a důstojně se rozloučit se zemřelým. V minulosti tvořily projevy truchlení po zemřelém součást ustáleného ritu. V některých společnostech, například ve starém Řecku, byly smuteční výlevy mravním příkazem. V naší kultuře byly ovlivněny především římskokatolickou církví, která neschvalovala příliš velký pláč a naříkání nad nebožtíkem. Za doby socialistického režimu minulého století byly projevy smutku na veřejnosti nepříliš žádané.²¹¹ V české kultuře příliš neventilujeme emoce, zejména pokud se jedná o aspekt mužského pláče. Tento model se prosazuje při chování lidí během pohřebního obřadu.

Pohřeb je důležitý i jako akt sociální opory. Nezanedbatelný význam má i pohřební hostina, kde si mohou rodinní příslušníci společně promluvit a pojist. Nezanedbatelná je i příprava pohřbu, protože zařizování je jistá forma autoterapie, kdy pozůstalí nemají příliš času propadat vlastnímu zármutku. Na pohřbu také vidí mnoho těch, kteří měli zemřelého rádi a umožňuje jim uvědomit si, jak široká je vlastně sociální podpůrná síť.²¹²

Starší generace klade na rituály větší důraz; je v nich mnohdy přítomno přání, aby měli takový pohřeb jako jejich příbuzný či známý. Naopak mladší generace má sklon považovat rituály za zbytečné či prázdné, teprve s přibývajícím věkem se jejich pohled mění. Je možné, že mladí lidé si budou postupně vytvářet jiné postupy, rituály.²¹³

Kübler-Rossová se domnívá, že lidé by měli být pohřbíváni tak, jak si sami přejí. Velké a nákladné pohřby považuje za zbytečnost a poukazuje na to, že mnohdy jsou výsledkem společenského tlaku. Vystavování těla považuje za nezbytné kromě případů, kdy smrt byla náhlá a rodina nebyla připravena na smrt příbuzného. V takovém případě považuje za nutné, aby proběhlo řádné rozloučení a rodina by měla mít možnost vidět tělo zemřelého a rozloučit se. *„Věřím, že jednoduchý obřad je nezbytný k tomu, aby se člověk otevřeně a veřejně postavil tváří v tvář smrti; aby byla rodina ještě jednou pohromadě a společně vzpomněla na zesnulého. (...) Domnívám se, že složitý a nákladný obřad s vystaveným tělem a*

²¹⁰ Tamtéž

²¹¹ NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 2004.

²¹² BAŠTECKÁ, B. Péče o pozůstalé (nejen) v hospici. [online] 2010. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.pohrebnictvi.cz/poradenství-pro-pozůstalé,58.html>>

²¹³ HLAVATÝ, P. Smrt je tabu (Naděžda Kubíčková). Živel. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zivel.cz/index.php?content=article&id=391>>

*s celou výzdobou obřadní místnosti jen posiluje víru, že zesnulý pouze spí, a z mého osobního hlediska jen prodlužuje stádium odmítnutí.*²¹⁴

Pohřeb jako rituál v sobě nese významnou symbolickou rovinu oddělení světa živých a mrtvých. Gestem či symbolem rozloučení může být kromě samotného pohřebního obřadu i mnoho dalších úkonů. Pro někoho to může být společné posezení s příbuznými a přáteli a vzpomínání, pro jiného rozdání či vyhození věcí, které patřily zemřelému. Možná je i široká škála odlučovacích rituálů, které jsou v souladu s rodinným smýšlením a cítěním. V křesťanství je tradičně nabízen rituál zádušní mše – Rekviem.

*Rituály pomáhají, protože „najednou všichni víme, co máme dělat. Zdravotní sestra zažije úlevu, když při své první pracovní smrti pokukuje po služebně starší kolegyni a vidí, že ona udělala křížek zemřelé/mu na čelo a otevírá okno, aby duše mohla pryč. Příště to udělá také. Dospělí synové neohrabaně oblékají zesnulou matku a vnímají zvláštní slavnost a pospolitost těch chvil; když jeden z nich zapálí svíčku, oba přikývnou.*²¹⁵

6.1. Zármutek a období truchlení po pohřbu

Touto kapitolou přecházím opět k pomezí fázi rituálu, která následuje po pohřbu. V tomto případě je jejím cílem popis prožitků a pocitů truchlících, vzhled psychologie pozůstalých. Tato tematika je poslední dobou diskutována v souvislosti se ztrátou smysluplných rituálů, které následně ústí v nedostatek podpory a útěchy pro pozůstalé tehdy, když ji potřebují. Na akceptaci ztráty má vliv nejenom samotný rituál, ale i úkony předpohřební. Například pozůstalým nebývá dopřáno strávit nějakou dobu s právě zemřelým, dotknout se ho, rozloučit se s ním.²¹⁶ Také Kübler-Rossová podotýká, že je velmi důležité, aby příbuzným bylo dopřáno setrvat s mrtvým tak dlouho, jak potřebují, aby se rozloučili.²¹⁷ V neposlední řadě i úkony, které byly vykonány před smrtí blízkého, mají vliv na vyrovnávání se se ztrátou. Stává se, že pozůstalý neřekl to, co chtěl říci, nebo něco neučinil a klade si to za vinu a trpí pocity viny. To se stává zejména, když se pozůstalý nestihl s umírajícím rozloučit.²¹⁸ Absence rozloučení se stává zdrojem trápení i výčitek a je označována jako rizikový indikátor komplikovaného truchlení. Špatenková považuje za

²¹⁴ KÜBLER-ROSS, E. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání*. 1995. s. 96

²¹⁵ BAŠTECKÁ, B. Péče o pozůstalé (nejen) v hospici. [online] 2010. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.pohrebnictvi.cz/poradenství-pro-pozůstalé,58.html>> , s.3

²¹⁶ ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. 2008.

²¹⁷ KÜBLER-ROSS, E. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání*. 1995.

²¹⁸ SOUKUPOVÁ, T. Umíme ještě truchlit? 2006.

důležité především ty rituály, které pomáhají pozůstalým, aby se soustředili na Boha, protože napomáhají pozůstalým k uvědomění, že naplnili i posvátné závazky.²¹⁹

Začátek akutního žalu bývá většinou naplněn vyřizováním administrativních záležitostí a přípravou pohřbu. Tyto aktivity odvádějí od náporů silných emocí. Pozůstalí, kteří nevypraví pohřeb, bývají mnohdy ztrátou více zasaženi, protože jim chybí sociální rituál, kterým se ztráta blízké osoby zpřítomňuje.²²⁰

Když zemře někdo blízký, je to často, jako by se zhroutil celý svět. Pro pozůstalého vzniká zátěžová situace, která klade velké nároky na jeho psychiku, ale odráží se i v jeho tělesném stavu, sociálních vazbách a často aktualizuje duchovní sféru, zejména pak v oblasti osobní víry a směřování života, životního smyslu. Ztráta blízkého člověka vyvolává silné emoční reakce. K emočním projevům truchlení patří zármutek, žal, sklíčenost, omezené prožívání radosti, úzkost a strach, beznaděj, hněv, závist, zloba, pocity viny, touha po blízkém člověku, pocit osamělosti a opuštěnosti.²²¹

Truchlení ovlivňuje pocit vlastní identity a celistvosti, integrity. Často mají pozůstalí pocit, jakoby v nich něco zemřelo, jakoby ztratili část svého já. Lidé se mohou také zlobit na Boha i na svět, jak mohl dopustit smrt jejich blízkého. Svět pro ně ztratil svou bezpečnost a důvěryhodnost. Pozůstalý nemůže být sám, ani s druhými lidmi.²²² Ti to ovšem často pozůstalým neulehčují - v současné době je zde tendence o smrti nehovořit, lidé se pozůstalým raději vyhýbají, protože se obávají, že se pozůstalý rozpláče a oni ho nedokáží utěšit. V dobrém úmyslu přátelé a známí často radí: "*Netrap se tím!*", "*Nesmiš na to myslet, život jde dál!*" či "*Už o tom nemluv, tohle stejně nikomu nepomůže...*"²²³ Tyto rady jsou ovšem absurdní. Pozůstalí třeba naopak potřebují hovořit o tom, co právě prožívají, potřebují na to myslet, zpracovat ztrátu, nemohou jít dál, protože jejich život právě třeba ztrácí smysl. Truchlící se tak někdy dostávají do sociální izolace, která je jakýmsi vyústěním tabuizování smrti v naší společnosti.²²⁴

Někteří odborníci se pokusili fáze smutku a truchlení popsat a vytvořit jakýsi univerzální vzorec. Podle Špaténkové má členění procesu truchlení na stádia smysl, protože pomáhá strukturovat chaotickou různorodost reakcí pozůstalých v čase, ale na druhé straně může být považováno do jisté míry za iluzi, protože ne všichni lidé procházejí těmito fázemi.

²¹⁹ ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. 2008.

²²⁰ SOUKUPOVÁ, T. *Umíme ještě truchlit?* 2006.

²²¹ Tamtéž

²²² ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. 2008.

²²³ ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. 2008, s. 10

²²⁴ HLAVATÝ, P. *Smrt je tabu (Naděжда Kubíčková)*. Živel. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zivel.cz/index.php?content=article&id=391>>

Někteří určité fáze neprožijí, jiní oscilují mezi dvěma fázemi, další jsou v jedné fázi velmi dlouhou dobu. Za riziko takových teorií spatřuje autorka zejména návod přiměřeného vyrovnávání se se ztrátou, jež by byl užíván jako měřítko, podle kterého se může hodnotit jak se kdo ze ztrátou vyrovnává.

Špatenková popisuje schéma prožívání ztráty blízkého člověka; celý proces přirovnává obrazně k výstupu na horu – na horu hoře, která je strmá a vysoká a výstup na ni je vyčerpávající, dlouhodobý, bolestivý.

V první fázi po smrti milovaného člověka se truchlící ocitá v jámě, nehostinné a chladné, ze které nevidí cestu ven. Hledá z ní cestu, ale nevidí ji, a nezná cestu nahoru, neví kudy a jak se vydat. Chce utéci před pocity zármutku, bolesti, ale opakovaně padá do oné chladné jámy smutku. Znovu a znovu prožívá pocit bezmoci, ale když už jednou našel správnou cestu, vše je již jednodušší, snadnější.

V druhé fázi spatřuje hradbu mraků a výhled do krajiny, nemá ponětí, že za mraky již září slunce. Konečně když už spatří vrchol a slunce, může se odhodlat, že dojde až tam. Třetí fáze není automatická. Pozůstalý potřebuje udělat vědomý krok při výstupu na horu, na vrchol, jinak hrozí, že zůstane v druhé fázi, že se pocity vůči zesnulému stanou základem jeho dalšího života. Když po dokončení třetí fáze stane na vrcholu hory, rozhlédne se po krajině a vidí krásu života a zjišťuje, že stojí za to, aby žil. V kterékoli fázi může potřebovat pozůstalý pomoc, podporu - průvodce na horu.²²⁵

Kastová popisuje čtyři fáze truchlení. První etapou je popření, člověk má pocit, že ztráta není reálná. Bolest se odštěpí a on má pocit jako by zkameněl. Tato fáze může trvat hodiny, ale také celé týdny. Druhou fází Kastová nazývá fází *propukajících emocí*, protože člověk prožívá různé emoce, jedna se valí přes druhou - bolest ze ztráty, zlost, úzkost, hněv a vznikají pocity viny - pozůstalý hledá, kdo je zodpovědný za jeho trápení. Mohou se dostavit i pocity radosti z nové etapy života, vděčnosti a lásky k zemřelému. Projít touto fází je velmi obtížné, i protože v naší společnosti příliš emoce nepřipouštíme. Třetí etapu označuje Kastová jako *fázi hledání, sebe-nalézání a odpoutávání*. Lidé v tomto stadiu myslí stále na zemřelého, často nemohou myslet na nic jiného. Myslí na společný život s blízkým člověkem, rekapitulují ho, těší se ze vzpomínek. Lidé se podle autorky spíše smíří se ztrátou, když vědí, jaký vztah byl, co v nich vztah vyvolal, oživil. Pokud se vše podaří, následuje čtvrtá fáze, ve které se člověk znovu přibližuje světu, lidem a zbavuje se bolesti ze ztráty.²²⁶

²²⁵ ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. 2008.

²²⁶ KASTOVÁ, V. *Krise a tvořivý přístup k ní: typy životních krizí, jejich dynamika a možnosti krizové intervence*. 2000, s. 76 - 79

Někteří odborníci rozlišují komplikované a nekomplikované truchlení, i když v praxi může být jejich rozeznání obtížné. Varujícím znamením je intenzita zármutku, což zahrnuje oba póly intenzity, tedy velmi silný žal či jeho naprostá absence. Obecně se doporučuje, aby se pozůstalý svou ztrátou zabýval, aby před ní neutíkal například k práci. K patologickým reakcím na ztrátu patří hluboká deprese nebo protahování truchlení tak, že trvá léta. Mezi další známky komplikovaného truchlení patří fobie, záchvaty paniky, suicidální pokusy a abúzus alkoholu nebo léků. Naopak známkou nekomplikovaného truchlení bývá to, že pozůstalý je schopen prožívat vedle bolesti i smutku také radostné chvíle a těšit se ze života.²²⁷

Proces truchlení je označován za jednu z nejzávažnějších krizí. Truchlit znamená být konfrontován se svou vlastní smrtelností. Tato krize může přivést truchlící k různým úvahám duchovního charakteru. Samostanou úvahou je, nakolik člověka podporuje při procesu truchlení náboženská víra. Opatrný zdůrazňuje, že křesťané procházejí podobnými fázemi jako truchlící, kteří se nehlásí k žádné náboženské víře, a zdůrazňuje jejich právo být zoufalý nad ztrátou blízkého člověka.²²⁸ Kubíčková hovoří o tom, že někteří křesťané pocítovali nelibost a odvraceli se od víry v procesu truchlení: Bůh přeci nemůže být, když dopustil smrt jejich blízkého člověka. Také slova faráře, který při pohřbu věřící pobízí, aby se radovali, že jejich blízký stanul tváří v tvář Bohu, nepocítovala ani ona sama příznivě, protože tato slova nekorespondovala s tím, co člověk v dané chvíli prožívá. Rozlišuje lidi na z víry žijící a nějakým způsobem věřící.²²⁹ Velmi podobně se staví k této otázce Kübler-Rossová, která říká, že smrt svou i druhých přijímají nábožensky založení lidé lépe, ale jen pokud víru přijali opravdu za svou. Na jiném místě podotýká, že víra není nutnou podmínkou smíření se se smrtí.²³⁰

V posledních letech přibývají varovné hlasy z řad odborníků, kteří volají po tom, že pozůstalým je třeba pomáhat odborným způsobem. N. Špatenková publikovala knihu *Poradenství pro pozůstalé*, v níž zmiňuje negativní vliv zármutku na fyzické i psychické zdraví těch, jimž někdo zemřel, a hledá cesty, jež by předcházely těmto následkům ztráty. Ve shodě s Kubíčkovou považuje za primární stupeň každého poradenského modelu pro pozůstalé pohřebnictví. Pracovníci z pohřební služby jsou na komunikaci s pozůstalými zvyklí, a tak by mohli provozovat či nějak podporovat tento typ poradenství. Pohřební službě

²²⁷ SOUKUPOVÁ, T. *Umíme ještě truchlit?* 2006.

²²⁸ OPATRŇÝ in ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. 2008.

²²⁹ HLAVATÝ, P. Smrt je tabu (Naděжда Kubíčková). Živel. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.zivel.cz/index.php?content=article&id=391>>

²³⁰ KÜBLER-ROSS, E. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání*. 1995

nového typu by tak nemělo být lhostejné, koho pohřbívá, měl by převažovat osobní přístup před množstvím zakázek. Na základě již zmíněné knihy vznikl materiál MMR Poradenství pro pozůstalé, kde je stanoven standard pro tuto činnost. Pomocí tohoto konceptu by měla mít veřejnost možnost lépe monitorovat a kontrolovat činnosti v tomto specifickém poradenství, které vstupuje do uvolněného prostoru, jež vznikl krizí pohřebních a zádušních obřadů.²³¹

²³¹ Ministerstvo pro místní rozvoj (MMR). Poradce pro pozůstalé. [online] 2010. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.mmr.cz/Pohrebnictvi/Koncepce-Strategie>>

7. Smrt, umírání a pohřební obřad očima odborníků

7.1. Rozhovor s Martinou Špinkovou

Martina Špinková se narodila roku 1959 v Praze. Po gymnáziu studovala na Vysoké škole umělecko-průmyslové v Praze v ateliéru knižní kultury a písma. Od roku 1984 se věnuje volné a užití grafice, ilustraci a výtvarné redakci. V roce 2001 spolu s přáteli založila domácí hospic Cesta domů, kde pracuje jako ředitelka, a snaží se tak přispět k tomu, aby umírání v naší zemi bylo méně smutnou a osamělou událostí.

Ve výzkumu, který provedla agentura STEM/MARK pro Cestu domů, vypověděly dvě pětiny respondentů, že je pro ně těžké hovořit o smrti a umírání. Co byste poradila člověku, který neví, jak mluvit o tomto tématu?

Nevím, jestli je otázka dobře položená. Ono to asi není tak, že bych řekla: dělejte toto a toto a hned to půjde. Pokud by si ale někdo takto přede mnou posteskl, tak bych se asi ptala, jak si představuje svůj život na konci, jak moc mu v jeho představách do jeho života patří, čeho se bojí a na co se těší, co pokládá v životě za důležité, jak moc mu záleží na jeho blízkých a na tom, aby jim bylo dobře i tehdy, když potřebují pomoc. Myslím, že bychom brzy došli k tomu, že bychom oba měli pocit, že ten rozhovor byl smysluplný a nebyl ani tak těžký.

Pro pozůstalé nabízí Cesta domů individuální poradnu či skupinové povídání v Klubu podvečer. Podle internetových stránek jsou tyto služby přístupné i těm pozůstalým, kteří nejsou klienty Cesty domů. Je o tyto služby velký zájem, popř. jak jsou hodnoceny klienty?

O tyto služby není velký zájem. Především ve skupině to lidé moc neumějí, myslím, že potřebují spontánnější způsoby doprovázení. Ale tam, kde si řekli a přišli, to určitě smysl mělo.

Zkoušíme různé typy nabídek, hledáme, jak lidem pomoci, aby si truchlením prošli dobře. Možná hraje roli i to, jak naši pozůstalí pečovali do konce o své blízké – mají z toho většinou velmi dobrý pocit, vděčnost za tu dobu, jsou snad i hrdí, že to zvládli, splnili přání svého

blízkého a viděli jej většinou pokojně odcházet. Tak pak vlastně nemají mnoho nedořešeného a nedořečeného. Smutní jsou, ale nesou si i tyto pěkné věci...

N. Kubíčková, která se mj. dlouhodobě věnuje práci s pozůstalými, říká, že podle její zkušenosti se většina pozůstalých, kteří neuspořádali pohřební rituál, potýká s potížemi vyrovnávání se se ztrátou blízkého člověka. Trpí prý nepříjemnými pocity, že něco zanedbali, mají poruchy spánku, dokonce někteří mají pocit, že je zemřelí straší. Setkala jste se vy s něčím podobným u klientů Cesty domů?

Asi jsem odpověděla trochu v minulé otázce. Určitě je hodně důležité udělat jak před smrtí, tak po ní, co umíme a chceme, smutek pak neseme lépe. Je třeba ale pamatovat na to, že nejde moc škatulkovat. Každý jsme jiný, na jiné věci máme sílu, vlohy, jiné máme touhy a představy. Já bych řekla, že zásadní je, jestli cítíme vděčnost za to, co jsme dostali, udělali, zvládli. Pokud ano, nepochybně se nám prostě žije lépe.

Ve své práci popisuji minulé i současné rituální či zvykové praktiky související s pohřbem. Nenašla jsem v dostupných pramenech, zda jsou v dnešní době dodržovány ve městech ještě nějaké obyčeje, když blízký zemře. Například dřív se otvíralo okno, aby mohla duše zemřelého odejít ... Také je možnost ještě zemřelého převléknout, než ho pohřební služba odveze. Máte v tomto ohledu nějaké informace ?

Okno otevírá, možná trochu instinktivně, hodně lidí, pokud vím. Pokud se lidé starají o svého blízkého doma, většinou jej chtějí i obléknout, přemýšlejí o něm přitom, jak by to chtěl, jak jim se líbí, jaký byl, co měl rád, loučí se tím. Jsou rádi, když odchází pěkný, nezřídka se i usmívá, což je pro všechny velmi útěšné. Kdyby nic jiného, zůstane jim hezká vzpomínka na rozloučení.

Setkáváte se s tím, že křesťanská víra je pro umírající a pozůstalé oporou? Nebo naopak zažívají „krizi víry“?

Na tuto otázku neumím odpovědět dobře. Je to strašně pestré. Mělo by to tak samozřejmě být a někdy tomu tak je, někdy ale odcházejí lidé nevěřící daleko smířenější, než ti, o kterých by se člověk domníval, že je může držet velká živá naděje. Mně se to nejvíc spojuje s tou vděčností,

o níž jsem mluvila výše. Mám-li pocit, že můj život byl dobrý a v nějakém smyslu je uzavřen, odcházím pokojněji.

Děkuji Vám za rozhovor.

7.2. R. D. Jiří Kusý

V současné době je farářem v římskokatolické farnosti u kostela sv. Václava v Praze Nuslích. Zároveň je profesionálním zpěvákem, nyní se věnuje interpretacím duchovní hudby.

Pane faráři, kolik pohřbů tady děláte, v rámci farnosti?

Těch pohřbů je momentálně minimálně, spíš se slouží Rekviem za zemřelé v kostele. A pokud jsou pohřby, tak více kremací než pohřbů do země. Myslím, že za minulý rok jsme dělali čtrnáct pohřbů, z toho dva až tři do země, zbytek kremace.

Když se provádí církevní pohřeb, je zvykem nějaký proslov u rakve?

Záleží na knězi, jakou zvolí taktiku, a také na pozůstalých. Pohřeb je vynikající chvílí pro pozůstalé, aby se rozloučili s nebožtíkem. Lidé, takoví ti pokřtění pohané, si často představují chození do kostela jako něco, co je spojené s povinností, protože je to jedno z příkázání desatera, nebo že sem musí chodit ke zpovědi. Takže lidé do kostela příliš nechodí, ale jdou se rozloučit s nebožtíkem. Já nabízím pozůstalým obřad nikoliv v krematoriu, ale pohřeb z kostela a pak rovnou do krematoria. Ušetří peníze za pronájem sálu krematoria, odsloužím jim rovnou Rekviem za zemřelého, hrají tam varhany, já tam jako školený zpěvák mohu zazpívat. Takže jim dělám takovou službu, kterou by v krematoriu ani nedostali. Také je tam čas promluvit o zemřelém, co zůstalo nevyřešené, nedořešené. Mnoho lidí se potom do kostela vrací a vytvářejí se tam vztahy mezi lidmi. Nabízím jim službu lásky k nebožtíkovi a k Bohu.

Jak dlouho obřad v kostele trvá?

Čtyřicet až čtyřicet pět minut, potom nebožtíka vyprovází zvon. Funerální kultura spočívá nejen v tom, že se poslouží nebožtíkovi, ale také v tom, že ten, kdo ho pohřbívá, má zadostiučinění v tom, že to bylo důstojné, krásné a že má ve svědomí uklizeno.

V současné době probíhá mnoho pohřbů bez obřadu, proč?

Lidé nemají mnoho příbuzných, pozůstalých, nechtějí to nějak drammatizovat. Přibývá pohřbů bez obřadu i proto, že dnes je obrovská šetrnost. I když v kostele by mohli dát jenom dar za to, že se tam svítí, že hrály varhany, dvě hodiny s úklidem...

Také se děje, že lidé často nevezmou na obřad děti. Ptám se jich potom, kde nechali vnoučata, jsou psaná na parte ... , a oni na to, že je nechtějí děsit, že nebudou potom spát. No ale jak se ty děti potom mají vyrovnat s tím, že dědeček či babička už není ... oni se s ní vůbec nemají šanci rozloučit.

Máte nějaké zkušenosti s pohřby na vesnicích?

Mám z Hané, tam se dbá, aby nebožtík byl pohřben do země, hrobek je tam minimum, to v Čechách je více hrobek a méně hrobů. V Bavorsku se také pohřbívá více do země, kromě Mnichova.

Na vesnicích jsou pohřby více osobitější, že?

Ano, tam se lidé více znají, rodina je pozve do hospody, pozve se muzika, spláchně se smutek. To se dělá i ve středních Čechách, odkud pocházím, tam je běžné, že je tam kapela, která nebožtíka doprovází. Když je třeba rozloučení v obřadní síni a pak se rakev veze do Nymburka, co mám ve svém rodišti, tam často k lidem promlouvám před rakví.

Ještě bych k tomu dodal, že když je třeba to rozloučení v obřadní síni tam, odkud pocházím ve svém rodišti, tam v těch Pečkách, pak tělo vezou do Nymburka či do Kolína ke spálení, tak tam před tou rakví promlouvám. Když toho nebožtíka znám, najdu na něj hezkou vzpomínku, abych to odlehčil.

Vždy se to snažím nějak odlehčit, říci přítomným něco proč ... vysvětlit jim, že když člověk zemřel, nezemřela jeho duše. Duše je energie, všichni známe zákon o zachování energie, ta se nemůže ztratit, jen se proměňuje. A teď se proměnila vaše babička do jiné dimenze, my už známe třeba 3D, ale ona je třeba ve 4D. Tuto dimenzi neznáme, takže ta duše je v Nebeském království, ale co to je Nebeské království? Pán Ježíš řekl: Nebeské království je mezi vámi. Takže babička je mezi vámi a má radost z toho, jaký jste jí vystrojili pěkný pohřeb.

Potom to lidé berou jinak, uvědomí si, že vlastně nebožtíci jsou pořád s námi. Akorát já do něj nenarazím, on mi neublíží... ale to není tak docela pravda, když se jim něco nelíbí,

když se jim ubližuje, dokážou to dát najevo. To už je ve Starém zákoně, ty sny, oběti, které se přinášely za nebožtíky, to všechno se nějak obměňuje i v těch našich životech, protože člověk má i pocit, že tím, že na ten hřbitov chodí a zapaluje jim tam tu svíčku, to je světlo věčné za tmy svítí, to není nějaká úlitba, že jsem zapálil svíčku... světlo věčné a tím svítím u svatých navěky, zapaluji symbolicky věčného světla, které hoří v kostele před svatostánkem, to je z Velikonočního paškálu, jímž je vlastně Kristus, který vstal z mrtvých... a oni jsou za to nějakým způsobem vděční, doprovázejí mě životem a pomáhají. Třeba když se pomodlím k duším v očistci, protože každý z nás něco zpackal, tak když se pomodlím, aby mě ráno vzbudili, tak oni mě ráno vzbudí.

K nebožtíkům bychom měli mít dobrý krásný vztah, protože oni jsou přece naši součástí, jsme tělo jejich těla, pokračováním. Kde končí úcta k předkům, tam končí národní kultura, protože to vidíte, neustále jsou devastované hřbitovy, to je neúcta k předkům. Kdyby tu nebyli oni, nebyli bychom my....

Děkuji Vám za rozhovor.

7.3. Rozhovor s Mgr. Janem Honzíkem

Pracuje jako psychoterapeut a mediátor. Vede kurzy zaměřené zejména na práci s emocemi, stresem a tématem smrti. Po studiu na Filosofické fakultě UK žil přes rok jako buddhistický mnich na Srí Lance. Od roku 2007 přednáší buddhismus na Fakultě humanitních studií UK. Založil a vede Psychoterapeutické centrum Lávka.

Na domluvený rozhovor o umírání a smrti jsem přímo symbolicky vystoupila cestou k Vám na zastávce Olšanské hřbitovy, a tak začnu otázkou: dá se podle Vás na smrt nějak připravit?

Myslím že ano, více či méně princip je možná v tom, že smrt je přirozeným pokračováním života. To, jak člověk umírání prožívá, se nedá oddělit od toho, jak žil svůj život. Když bychom měli mluvit o nějaké neformální přípravě, tak nejlepší je, když člověk žije takový život, aby nemusel litovat, když přichází jeho konec. Aby ho netížily výčitky, že neudělal to, co měl či chtěl udělat, nebo aby nelitoval něčeho, co není schopen přijmout. To je asi ta nejzákladnější příprava. A pak jsou takové formálnější způsoby přípravy, kdy člověk může pracovat s tím, že si zvědomuje svou vlastní konečnost, například na bázi imaginací nebo zážitkových terapií. Zjišťuje, co to pro něj znamená, jaké prožitky to v něm vyvolává, učí se je přijmout.

Domníváte se, že lidé u nás umí mluvit o smrti?

Domnívám se, že někteří lidé ano, ale většina ne. Chápu, že je pro někoho těžké o tom mluvit, protože představa smrti je spojená s nepříjemnými pocity. Pokud si to realita nevynutí – například když jsme my sami vážně nemocní, nebo někdo nám blízký – tak většinou nemáme motivaci se tím zabývat. Chápu, že se lidé cítí v tomto tématu nesví. Rozhovor o smrti přináší nepříjemné představy a prožitky. Když člověk nemá zkušenost nebo důvěru, že se tomu dokáže postavit tváří v tvář, přijmout to, integrovat, a tím se obohatit či od něčeho osvobodit, tak se tomu snaží vyhnout. V naší době a v naší kultuře obvykle o umírání a o smrti příliš nemluvíme, protože vše, co se týká smrti, se odehrává mnohem více v institucích, které jsou k tomu určeny, nejčastěji v nemocnicích nebo LDN.

V centru Lávka nabízíte pomoc umírajícím či pozůstalým...

Tuto službu nabízíme zatím krátce, Psychoterapeutické centrum Lávka existuje od roku 2011. Máme zatím spíše ojedinělé zkušenosti s klienty, kterým jsme pomáhali zpracovat takové zážitky. Když pracuji s klienty, pracuji více s těmi, kterým někdo umírá, to je spíš psychoterapeutická práce, která má také velký potenciál.

Do jaké míry pomáhá víra v Boha v překonání smrti? Například Malinowsky tvrdil, že smrt je primárním zdrojem náboženství, že náboženství dává smrti smysl, a proto věříme. Na druhou stranu jsem četla nedávno rozhovor s Nad'ou Kubíčkovou, má letité zkušenosti v práci s pozůstalými, psala, že se často u nich setkává s krizí víry, že jim jejich víra po smrti blízkých příliš nepomáhá...

Některým lidem to určitě pomáhá. Na kognitivní úrovni je rozdíl, když si člověk myslí, že něco po smrti bude, má tu vizi, že smrt není úplný konec; to si myslím, že mnohým lidem pomáhá.

Další věc je, jak konkrétně vypadají rituály, které jsou s tím spojené. Možná to souvisí s tím, že tradiční rituály přestávají být funkční, přestávají mnohdy být pro lidi smysluplné, vnější forma je může iritovat a nepomáhá převést je přes tu událost. A také je otázka, do jaké míry za to může ten rituál samotný. Záleží také na tom, kdo ho provádí. Když je pro něj rituál nabit osobním významem, může ten význam převést i na pozůstalé.

Také se domnívám, že v určité fázi umírání teoretické koncepty nehrají už takovou roli, protože se tam rozjede tak silné prožívání, že nehraje velký význam, co si myslíme, a spíš se jedná o to, co dokážeme přijmout, ustát, odehrává se to na jiné úrovni než názorové.

Ale na druhou stranu když tomu konceptu opravdu věřím a mám to v sobě hluboce zakořeněné, když je ona myšlenka – například „půjdu do nebe“ – symbolickým vyjádřením mého vnitřního postoje, pak to může pomoci. Třeba v tibetské buddhistické tradici jsou recitovány texty, které pomáhají zemřelému přejít do dobré příští existence či dosáhnout osvobození. Člověk je údajně schopen vnímat význam těchto sdělení i poté, co by byl v naší klasické západní medicíně prohlášen za mrtvého, protože tělo již nevykazuje žádné projevy života.

Na druhou stranu víra v Boha nebo v něco transcendentního není nutná podmínka, aby procesem umírání člověk prošel dobře. Když je přítomna osobní moudrost, schopnost přijmout, co se děje, pouštět věci, pak se lze nejspíš dobře vyrovnat se smrtí i bez těchto přesvědčení.

Jak velkou roli hraje smuteční obřad pro smíření se pozůstalých se smrtí jejich blízkého?

Záleží na tom, do jaké míry ten obřad lidem dává smysl. Když lidem smysl nedává, tak to nehraje příliš významnou roli. Pokud lidé v obřadu spatřují smysl, pak to je velmi podstatné, protože jim umožňuje zvědomit si tuto změnu, přechod, uvědomit si, že něco končí, ten konec má nějaké jasné kontury, nějakou formu. Udělat vědomé rozloučení s tím člověkem je důležité, aby se uzavřelo to, co se má uzavřít. Smysluplný rituál má velké výhody. Když není tradiční rituál, pak je dobré mít alespoň nějaký osobní rituál.

Kladu si otázku, jak velký význam má pro lidi současná běžná forma rituálu ... ?²³²

Myslím si, že to není buď, anebo. Je to alespoň nějaká forma rozloučení. Po obřadu jdou lidé do restaurace, zavzpomínají si, uvolní se, nějak jim to pomůže srovnat se s tím, že co tu bylo, už není (snad).

Jaký je Váš názor na vývoj pohřebních obřadů?

To nevím. Jednu myšlenku mám, ta souvisí s celkovým přístupem k ritualitě - opouštějí se náboženské formy, ale zůstává potřeba spirituálního. Rituály nabývají víc osobní formy, které si lidé vytahují z různých duchovních tradic. Potřeba rituálů tu bude i do budoucna, ale budou se pravděpodobně hledat nové, osobnější formy, klasické náboženské obřady tu schopnost ztrácejí.

Děkuji Vám za rozhovor.

²³² Otázku dokresluji popisem průběhu obřadů ve Strašnickém krematoriu a krematoriích dalších velkých měst, jak jsem jej popsala v kapitole 5.5.

Závěr

Zpracovávané téma se v této skromné práci nedá zcela vyčerpat. S jeho rozbořem se objevují stále nové otázky a náměty, jenž by si zasloužily více pozornosti, než lze popsat vyčerpávajícím způsobem. Například samostatnou práci by si jistě zasloužil vývoj postojů ke smrti a umírání na našem území. I když je tato látka velmi rozsáhlá, snažila jsem se zmínit alespoň některé mezníky ve vývoji postojů a tendencí. Výzkum a pozornost by jistě vyžadovala také tematika truchlení a zpracovávání smutku v současné době. Na rozdíl od tradičních společností není tato etapa rituálně strukturována a pozůstali se po obřadu vracejí do každodenního všedního prostoru, kde pro pracovní a společenské vytížení není často na truchlení čas, a tak ho upozadují.

Cílem mé práce byl popis a analýza pohřebních rituálů v současné společnosti se zřetelem na jejich historický, kulturní, náboženský i psychologický kontext. Samostatnou kapitolu tvoří rozbor současného obřadu podle rituálních sekvencí, které klasifikoval antropolog Van Gennepe.

Ve třetí kapitole, zejména v posledních dvou podkapitolách, mapuji současnou situaci v pohřbívání a konstatuji všeobecný trend ve zjednodušování pohřebních obřadů a ubývání rituálů spojených se smrtí. Tento trend je patrný i v páté kapitole - rozboru obřadních sekvencí. Rituály odlučovací a pomezí v době mezi úmrtím a pohřbem takřka vymizely, protože mnoho úkonů zde zastane pohřební služba. Tradičně k tomuto období patřilo loučení se s nebožtíkem, jehož tělo bylo v domě smutku vystaveno až do pohřbu, zatímco dnes pohřební služba odváží tělo do několika hodin po úmrtí. Samotné pohřební rituály jsou velmi rozdílné v kategorii město a vesnice. Zatímco ve městech převažují necírkevní obřady rodinného charakteru za doprovodu reprodukováné hudby, na mnohých vesnicích probíhají rituály křesťanské, zejména pak, je-li ve vsi kostel. Pohřeb je většinou záležitostí celé obce.

Souhlasím se stanoviskem MMR, které říká, že procházíme krizí pohřebních a zádušních obřadů. Církevní obřady ztrácí pro mladší generace smysl, zatímco občanské pohřební obřady zejména ve městech připomínají fenomén „běžícího pásu“ a jsou až příliš neosobní. V nastálé situaci bychom mohli hovořit o individualizaci rituálů. Mnozí se inspirují prvky jiných kultur, zatímco jiní mají své osobní rituály a další nemají žádnou potřebu konat rituály. A tak vyvstává otevřená otázka, jak budeme nakládat se svými mrtvými v budoucnosti.

Seznam literatury a jiných pramenů

Použitá a citovaná literatura

ARIÉS, P. *Dějiny smrti. II.* Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-293-3.

ARIÉS, P. *Dějiny smrti. I.* Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0.

BALABÁN, M. *Víra - nebo osud?* Praha: Oikoymenh, 1993. ISBN 80-85241-11-0.

BAUMAN, Z. *Individualizovaná společnost.* Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1195-X.

BOWIE, F. *Antropologie náboženství.* Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-378-9.

BUDIL I. T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie.* Praha: Triton, 2003. ISBN 80-7254-321-0.

CORVISIER, A. *Tance smrti.* Praha: Volvox Globator, 2002. ISBN 80-7207-439-3.

DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti.* Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4.

ELIADE, M. *Mýtus o věčném návratu.* Praha: 1993. Oikúmené. ISBN 80-85241-51-X.

ELIADE, M. *Posvátné a profánní.* Praha: Česká křesťanská akademie, 1994. ISBN 80-85795-11-6.

ELIAS, N. *O osamělosti umírajících v našich dnech.* Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998. ISBN 80-85844-39-7.

EMINGER, Z. A. *Teologie a kultura: od snu k realitě suchých dní.* Svitavy: Trinitas, 2008. ISBN 978-80-86885-26-1.

ERIKSEN, T. H. *Sociální a kulturní antropologie: příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál.* Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-465-6.

Eternity: skrze smrt k životu. Ústí nad Labem: MASMEDIA, 2005. ISSN 1801-1403.

GIDDENS, A. *Důsledky modernity.* Praha: Sociologické nakladatelství, 1998. ISBN 80-85850-62-1.

GROF, S. *Lidské vědomí a tajemství smrti.* Praha: Argo, 2009. ISBN 978-80-257-0177-5.

GRUBHOFFER, V. Posvátné v profánním aneb smrt a pohřeb šlechtice na samém onci "dlouhého" 19. století. *Časopis Sdružení historiků České republiky.* 16, 2, 2005. ISSN 0862-8513 s. 9-15

- HALÍK, T. *Prolínání světů: ze života světových náboženství*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006. ISBN 80-7106-834-9.
- HARTL, P. a HARTLOVÁ, H. *Psychologický slovník*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-303-X.
- HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie: nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2000. ISBN 80-7262-034-7.
- HEIDEGGER, M. *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH, 2002. ISBN 80-7298-048-3.
- HŘÍBALOVÁ, M. *Vnímání fenoménu smrti: výzkum pohřebních rituálů*. Diplomová práce. Praha: Universita Karlova v Praze, 2011. 79 s. Vedoucí Prof. PhDr. Josef Kandert, CSc.
- HYTYCH, R. *Smrt a nesmrtelnost: sociální reprezentace smrti*. Praha: Triton, 2008. ISBN 978-80-7387-092-8.
- JUPP, P. 1993. Cremation or burial? Contemporary choice in city and village. s. 169-197 in CLARK, D. *The Sociology of death: theory, culture, practice*. Oxford: Blackwell, 1993. ISBN 0-631-19057-0.
- KASTOVÁ, V. *Krise a tvořivý přístup k ní: typy životních krizí, jejich dynamika a možnosti krizové intervence*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2000. Spektrum; 11. ISBN 80-7178-365-X.
- KELLEHEAR, A. *A social history of dying*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. ISBN 978-0-521-69429-2.
- KERRIGAN, M. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha: Deus, 2008. 187 s. ISBN 978-80-87087-55-8.
- KRAFT, H.. *Tabu: magie a sociální skutečnost*. Praha: Mladá fronta, 2006. ISBN 80-204-1345-6.
- KÜBLER-ROSS, E. *Odpovědi na otázky o smrti a umírání: etický manuál pro mediky, lékaře a sestry*. Praha: Tvorba, 1995.
- LINHART, J. a VODÁKOVÁ, A. aj. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum, 1996. ISBN 80-7184-311-3.
- MACHO IN ASSMANN, J. *Smrt jako fenomén kulturní teorie: obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha : Vyšehrad, 2003. ISBN 80-7021-514-3.
- MAIELLO, G. Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze-Strašnicích, Zlíně a Plzni. *Český lid*. 2005, 92, 1, s. 35 – 47. ISSN 0009-0794.
- Malá československá encyklopedie*. Praha: Academia, 1984-1987. 5 sv.
- MALINOVÁ, L. *Kultura a smrt*. Kulturně - antropologická studie prostředí smrti a umírání. Diplomová práce. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta. Ústav filosofie a společenských věd. 2002. 73 s. Vedoucí: Mgr. Aleš Vrbata.

- NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004.. ISBN 80-7021-397-3.
- NEŠPOR, Z. R. *Víra bez církve?: východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 2004. ISBN 80-86067-92-0.
- NEŠPOROVÁ, O. Preferenční způsoby pohřbu. *Český lid*. 2006, 93, 4, s. 388 - ISSN 0009-0794.
- NEÚSTUPNÝ, J. *Pohřbívání žehem v pravěku Čech a Moravy*. Praha: Život a práce, 1941.
- OBUCHOVÁ, L. *Svět živých a svět mrtvých: soubor studií interdisciplinární pracovní skupiny Náboženské směry*. Praha: Česká orientalistická společnost, 2001. ISBN 80-902510-2-1.
- OHLER, N. *Umírání a smrt ve středověku*. Jinočany: H & H, 2001. ISBN 80-86022-69-2.
- PŘIDALOVÁ, M. *Proč je moderní smrt tabu?* Sociologický časopis. 1998, 34, 3, s. 347-361. ISSN 0038-0288.
- RABUŠIC, L. a HAMANOVÁ, J. *Hodnoty a postoje v ČR 1991-2008: (pramenná publikace European Values Study)*. Brno: Masarykova univerzita, 2009. ISBN 978-80-210-4952-9.
- ŘÍČAN, P. *Psychologie náboženství*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-547-4.
- SKARUPSKÁ, H. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. ISBN 80-244-1509-7.
- SOUKUP, M. *Kapitoly ze sociální a kulturní antropologie*. Praha: PVŠPS, 2008.
- SOUKUP, V. *Antropologie: teorie člověka a kultury*. Praha: Portál, 2011. 741 s. ISBN 978-80-7367-432-8.
- STEJSKAL, D. aj. *Pohřbívání a hřbitovy*. Praha: Wolters Kluwer, 2011. ISBN 978-80-7357-680-6.
- SVATOŠOVÁ, M. *Hospice a umění doprovázet*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství v Kostelním Vydří. 2008. ISBN 978-80-7195-307-4.
- SVOBODA, J. *Panoráma antropologie biologické - sociální - kulturní: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných" oborů. 32, Čas lovců: aktualizované dějiny paleolitu*. Brno: Nadace Universitas, 2009. ISBN 978-80-7204-628-7.
- SVOBODA, J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných" oborů. 19, Paleolit a mezolit: Pohřební rítus*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana, 2003. ISBN 80-7204-292-0.
- ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Praha: Grada, 2008. ISBN 978-80-247-1740-1.

ŠTEFAN, J. a MACH, J. *Soudně lékařská a medicínsko-právní problematika v praxi*. Praha: Grada, 2005. ISBN 80-247-0931-7.

TURNER, V. *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004. ISBN 80-7226-900-3.

UNGER J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie : modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných" oborů. 9, Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.-16. století*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana : Masarykova univerzita : NAUMA, 2002. ISBN 80-86258-29-7.

UNGER J. *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie : modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných" oborů. 25, Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno : Nadace Universitas Masarykiana Akademické nakladatelství CERM : Masarykova univerzita : NAUMA, 2006. ISBN 80-7204-397-8.

VALENTA, M. *Dramaterapie*. Praha: Grada, 2007. ISBN 978-80-247-1819-4.

VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-178-6.

VILLARI, R. *Barokní člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-683-2.

VOKURKA, M. aj. *Velký lékařský slovník*. 5 sv. Praha: Maxdorf, 2005. ISBN 80-7345-058-5.

Všeobecná encyklopedie v osmi svazcích. Praha: Diderot, 1999. 8 sv. ISBN 80-902555-8-2.

YALOM, I. *Existenciální psychoterapie*. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-147-6.

Zákony

Česká republika. Zákon č. 256/2001 Sb., *Zákon o pohřbnictví a o změně některých zákonů*, ve znění zákona č. 479/2001 Sb., zákona č. 320/2002 Sb., zákona č. 274/2003 Sb., zákona č. 122/2004 Sb., zákona č. 67/2006 Sb., zákona č. 41/2009 Sb.

Internetové zdroje

BAŠTECKÁ, B. *Péče o pozůstalé (nejen) v hospici*. [online] 2010. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.pohrebnictvi.cz/poradenství-pro-pozůstalé,58.html>>

Belgičtí hrobaři plánují splachovat mrtvolu. Funeral. 2010. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.funeralq.cz/rubriky/belgicti-hrobari-planuji-splachovat-mrtvolu>>

BÍLÝ, Jan. *Přechodové rituály – definice a význam*. [online] 2007. [cit. 2012-10-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.konstelace.info/prechodove-ritualy.html>>

ČT24. *Morové rány na nás*. [online] 2010. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/exkluzivne-na-ct24/osobnosti-na-ct24/88698-morove-rany-na-nas/>>

Dobrý smuteční projev je jako dobrá hudba. Funeral. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <http://www.funeralq.cz/rubriky/dobry-smutezni-projev-je-jako-dobra-hudba>>

Druhy pohřebních obřadů v ČR. Weburny místo odpočinku. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <http://www.weburny.cz/informace/druhy-pohrebnych-obradu-v-cr/>>

GORER, G., *The pornography of death. Encounter*. [online] 1955. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <http://www.unz.org/Pub/Encounter-1955oct-00049>>

HALÍK, T. *Je postmoderní kultura postsekulární?* [online] 2004. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: http://www.halik.cz/clanky/postmoderni_kultura.php

HALÍK, T. *Mnoho Čechů se za ateisty pokládá vlastně omylem*. [online] 2008. [cit. 2012-15-07]. Dostupný z WWW: <http://www.halik.cz/rozhovory/czech2008.php>>

HLAVATÝ, P. *Smrt je tabu (Naděжда Kubičková)*. Živel. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <http://www.zivel.cz/index.php?content=article&id=391>>

HUPKOVÁ, M. *Pohřbívání a hřbitovy – reflexe kultury českého venkova*. Deník veřejné zprávy. [online] 2010. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <http://www.dvs.cz/clanek.asp?id=6462396>>

Jaký mají Češi vztah k zesnulým a jejich pohřbům? Funeral. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <http://www.funeralq.cz/rubriky/jaky-maji-cesi-vztah-k-zesnulym-jejich-pohrbum>>

KAŠOVÁ, L. *Pohřební rituály dříve a nyní*. [online] 2011. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: http://www.dingir.cz/clanky/311/pohrebni_ritualy.pdf>

Martina Špinková. [online] 2012. [cit. 2012-3-07]. dostupné z WWW: <http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/martina-spinkova.php>>

Memorial space flights. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. dostupné z WWW: <http://www.memorialspaceflights.com/>>

Mgr. Jan Honzík. [online] 2011. [cit. 2012-3-07]. dostupné z WWW: <http://www.centrum-lavka.cz/jan-honzik>>

Ministerstvo pro místní rozvoj (MMR). *Poradce pro pozůstalé*. [online] 2010. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <http://www.mmr.cz/Pohrebnictvi/Koncepce-Strategie>>

Mumie z bažin. [online] 2012. [cit. 2012-15-07]. Dostupný z WWW: <http://oko.yin.cz/20/mumie-z-bazin/>>

NEŠPOROVÁ, O. *Na věčnost bez patosu*. Dějiny a současnost. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://dejiny.nln.cz/archiv/2008/11/na-vecnost-bez-patosu>>

Netradiční pohřeb – jedenáct pozůstalých nosí popel z nebožtíka na krku. Funeral. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.funeralq.cz/rubriky/netradicni-pohreb-%E2%80%93-jedenact-pozustalych-nosi-popel-z-neboztika-na-krku>>

Pohřební rituály v české lidové kultuře. Funeral. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.funeralq.cz/rubriky/pohrebni-ritualy-v-ceske-lidove-kulture>>

Pohřební ritus v eneolitu. Stránka historie ústavu SU. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://uhm-prednasky.fpf.slu.cz/index.php?page=neolit-2>>

Pohřební ritus v neolitu. Stránka historie ústavu SU. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://uhm-prednasky.fpf.slu.cz/index.php?page=neolit>>

Pohřební ritus v paleolitu. Stránka historie ústavu SU. [online] 2012. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://uhm-prednasky.fpf.slu.cz/index.php?page=paleolit>>

Poradna pohreb.cz. [online] 2012. [cit. 2012-30-07]. dostupné z WWW: <<http://poradna.pohreb.cz/ceny-pohrebnich-sluzeb>>

PRINZ, J. *Baroko chtělo přiblížit nebe člověku*. Katolický týdeník. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.katyd.cz/index.php?cmd=page&type=11&article=7878&webSSID=ce99b42a7fb3f81c1fc2c47416ee7c96>>

Přibývá lidí, kteří nechávají pohřby zesnulých blízkých na státu. Funeral. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.funeralq.cz/rubriky/pribyva-lidi-kteri-nechavaji-pohrby-zesnulych-blizkych-na-statu>>

R. D. *Jiří Kusý*. [online] 2012. [cit. 2012-3-07]. dostupné z WWW: <<http://www.farnostnusle.websnadno.cz/RD-Jiri-Kusy.html>>

SOUKUPOVÁ, T. *Umíme ještě truchlit?* [online] 2006. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.umirani.cz/detail-clanek/umime-jeste-truchlit.html>>

STEM/MARK. *Smrt a péče o umírající*. [online] 2011. [cit. 2012-30-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.umirani.cz/res/data/017/001907.pdf>>

Symboly smuteční floristiky. Funeral. [online] 2011. [cit. 2012-03-07]. Dostupný z WWW: <<http://www.funeralq.cz/rubriky/symboly-smutecni-floristiky>>

Výklad jednotlivých prvků ve slavení svátosti pomazání nemocných. Liturgie.cz. 2012. [cit. 2012-30-07]. dostupné z WWW: <<http://www.liturgie.cz/pomazani-nemocnych/pomazani-nemocnych-krok-za-krokem/>>

Seznam vyobrazení

Obr. č. 1. Dolní Věstonice, trojhrob.

Obr. č. 2. Míra religiozity v České republice v roce 2001.

Seznam tabulek

Tabulka č. 1. Názor veřejného mínění na provádění církevních obřadů.

Seznam grafů

Graf č. 1. Příslušnost k náboženskému vyznání.

Graf č. 2. Důležitost církevního obřadu při příležitosti úmrtí.

BIBLIOGRAFICKÉ ÚDAJE

Jméno a příjmení autorky: Lenka Karchutová

Studijní program : Sociální práce

Studijní obor: Sociální práce se zaměřením na komunikaci a aplikovanou psychoterapii

Název práce: Pohřební rituály

Počet stran (bez příloh): 76

Celkový počet stran příloh: 0

Počet titulů české literatury a pramenů: 60

Počet titulů zahraniční literatury a pramenů: 3

Počet internetových odkazů: 32

Vedoucí práce: PhDr. Martin Soukup, Ph.D.

Rok dokončení práce: 2012

Evidenční list knihovny

Souhlasím s tím, aby má bakalářská/diplomová práce byla využívána ke studijním účelům.

V Praze, dne:

.....

Uživatel/ka potvrzuje svým podpisem, že pokud tuto diplomovou práci využije ve své práci, uvedou ji v seznamu literatury a budou ji řádně citovat jako jakýkoliv jiný pramen:

Jméno, příjmení	Adresa	Datum	Podpis